

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 33 (16981)

2005 ЧЫЛДЫҢ
МАРТ 31,
ЧЕТВЕРГ

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

БЮДЖЕТТИ САЙГАРГАН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының дүүн, март 30-де, болуп эрткен сессиязынга Тыва Республиканың Чазааның кирип келгени 2005 чылда республика бюджетиниң төлөвилелиниң ийи дугаар эдилгезин чугаалажып көргөн. Чөпшээржилге комиссиязының кежигүннериниң саналы-биле ук төлөвилелди

чугаалашпас болган. Чазактың болгаш депутаттарның аразында чедип алдынган чөпшээржилгезин езугаар Чазактың чедир ажилдап кылган үш дугаар республика бюджетиниң төлөвилелин бөгүн болур сессияга чугаалажыр болгаш бирги номчулгада хүлээп алырын дугурушкан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2005 чылдың март 16-да №1256 “Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелиниң дугайында”

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаалына өскерилгелер кириер дугайында” доктаалыга дүүштүр тургустунган чөпшээржилге комиссия-

зында Тыва Республиканың Чазааның төлөөлериниң ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2005 чылдың март 30-де болуп эрткен ээлчег чок

сессиязынга медеглелин сессияга номчаан. (Ук медеглелди бөгүн үнген солунда парлаан). Маңаа хамаарыштыр Сибирь федералдыг округтуң Тывада федералдыг инспектору Татьяна Монгуш чүве чугаалааш, Сибирь федералдыг округтуң протоколунга дүүштүр чөпшээржилге комиссиязы элээн ажилдарны кылган демдеглээн. Ылаңгыя бюджет ажилдакчыларының шалыңын январь 1-ден эгелеп улгаттырары болгаш профучилищелерни акшаландырары-биле бюджеттин чарыгдал кезээн өстүрер шитпир хүлээп алдынган. **Бистиң корр.**

Кажан? Кажан? Чүү?

Хой оолдаашкыны

Республиканың көдээ ишчилери бо чылын ортумаа-биле 100 башка онааштыр 85 анай-хураганны камгалап алыр сорулганы салган. Республика эрткен юбилейлик чылда шак ол хирени күүседип шыдаан.

Февраль айда колдуунда чоннуң хуу малы оолдап турган болза, чер-черлерде ажил-агыйларның коданарында хой оолдаашкынының кончуг бачым үелери эгелээн. Бүгү хевирниң ажил-агыйларында бо хонуктарда ниитизи-биле 117994 анай-хураган онча-менди камгалап алдынган. Ол сан чылдың планының 27,4 хуузун тургузуп турар.

База катап бадыткаан

Уруглар сады, школа болгаш өске-даа албан черлеринге амгы үениң негелдезинге дүүштүр психолог эртемниг специалистер турары албан апарган.

Психологтар ылаңгыя кожууннарда чедишпес. Ынчангаш Чонну ажилга хаара тудар төп ТР-ниң Чазааның Тываның кадрлар билин ханыладыр болгаш мергежилин бедидер күрүне институтун таварыштыр дээди болгаш ортумаак эртемниг ажил чок башкыларга психология талазы-биле өөредилгелерни организаастаан. Билин бедидип өөренир болгаш ажилдаар күзелдиг улус 23-40 хар аразында назылыг шупту херээжен башкылар болганы херээжен чоннуң амыдыралга кызымаан база катап бадыткап турар.

Бистиң корр.

Суд шитпирлээр

Март 28-те Тыва Республиканың РФ-тиң КХ-ниң 215 чүүлүнүң 1 кезээнде көрдүнген херекке хамаарыштыр (электри энергиязын бээриниң хоойлуга удур соксатканы) кеземче херээн Тыва Республиканың прокуратуразы Кызылдың хоорай судунче кириген.

“Тываэнерго” ААН-ниң Кызылдың школаларынче электри энергиязын бээрин соксатканыга хамаарыштыр оттурган кеземче херээниң баштайгы истелгези доозулган. Март 23-те “Тываэнерго” ААН-ниң Чингине директорунун энергосбыт талазы-биле ора-лакчызы Иван Денисовту буруудаткан. Ук удуртукчу амгы үеде кеземчениң хемчээлин тодараткан шиткелди манап турар: үстүнде айтылган чүүл езугаар ол 200 муң рубльден өрү торгаалды төлээр азы хосталгазын ийи чылга чедир казыдып шиттирер кеземчени ап болур.

ТР-ниң Прокуратуразының парлагга албаны.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2005 чылдың март 16-да №1256 ЗП-1 “Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелиниң дугайында” Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаалына өскерилгелер кириериниң дугайында” доктаалыга дүүштүр тургустунган чөпшээржилге комиссиязында Тыва Республиканың Чазааның төлөөлериниң Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2005 чылдың март 30-де болуп эрткен ээлчег чок сессиязынга

МЕДЕГЛЕЛИ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хүндүлүг депутаттары!

Хоойлужудулга палатазының доктаалы-биле тургустунган чөпшээржилге комиссиязы Тыва Республиканың 2005 чылда бюджетиниң бирги номчулгада хүлээп алышкыны-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле удур-дир таарымчалыг шитпирлерни чедип алыр сорулгалыг 8 хуралды эрттирген дээрзин силерниң кичээгейинерге дыңнадып тур бис. 2005 чылдың март 14-те Новосибирскиге Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлөөзиниң дузалакчызы А.А. Суриковка болган чөвүлел хуралга хүлээп алдынган протоколдуг шитпирлер чөпшээржилге комиссиязының ажилының үндезини болган.

Чөпшээржилге комиссиязының ажилы барык-ла түнел чок доозулганын харадал-биле демдеглээр ужурга таваржып тур бис. Принципиалдыг ужур-уткалыг айтырыгларның чаңгызынга-даа комиссияның кежигүннери чөпшээржилге чедип шыдаваан. Оң кол чылдагааны - комиссияның Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазын

төлээлээн кезээниң эгезинден-не тургузукчу эвес туружу болган деп санап турар бис. Чугаалажылга үезинде “чаңгыс тала - чаңгыс бадылаашкы” деп принцип-биле шитпир хүлээп алыр бадылаашкын чорудулгазын негеп алгаш, депутаттарның кезик-чамдызы бодунуң үзел-бодалын чөпшээржилге комиссиязында кирген бүгү депутаттарның үзел-бодалы кылдыр сыгаар аргалыг апарган. Хуралдарның чаңгызынга-даа Хоойлужудулга палатазының төлөөлери долу составтыг кээп көрбээнин маңаа айтыры чугула.

Хоойлужудулга палатазын төлээлээн депутаттар медеглээни сорулгалары турда-ла, эгезинден тура-ла эпиг-чөптүг шитпирлер дилээрине белем эвес болган деп тодаргай үзел-бодал комиссияның ажилының үезинде биске тургустунду. Стенографтыг отчеттар ол дугайын тодаргай-биле чугаалап турар. Хуралдар үезинде депутаттар моон мурнунда чөпшээржилгелиг шитпирлер хүлээп алдынган, долу тайылбыр бердинген айтырыгларны катап-катап көдүрүп келгеннер. Новосибирскиге болган хуралдын протоколундан дашкаар үнмезиниң дугайында сөс кырында чугаалап тургаш-ла, депутаттар чок-ла болза бюджеттин кол

хемчээлдерин эде көөрүн, чок-ла болза чазактың төлөөлеринге ийги номчулганың чорудулгазынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле дискуссияны сыгаарып оралдажып келгеннер.

Мунгашталчак байдалды ажып эртер сорулга-биле бистер бодуштуң талавыстан болуп-ла болур дүжүп беринишкинерни кылып келгенивисти долу харысалгалыг медеглеп тур бис. Ындыг болзажок депутаттарның талазындан уткуштур базымның оралдажышкыны кылдырмаан. Чөпшээржилге комиссиязының чамдык кежигүннериниң элээни эптеш чок туруш бүгү депутаттар корлузунун, харын-даа Хоойлужудулга палатазын төлээлээн чөпшээржилге комиссиязының бүгү кежигүннериниң тура-соруун көргүспейн турар деп чүүлге шуут-ла бүзүрелдиг болгаш силерни, хүндүлүг депутаттар, ниитизи-биле республикага болгаш оң чурттакчы бүрүзүнге амыдыралчы ужур-уткалыг айтырыга боттарыңарның коллегаларыңарның элээни турушка принциналдыг үнелелди бээринче кыйгырдывыс.

Силерниң политиктиг хандыр көрүүшкүнүңерге, күрүнжи мерген угааныңарга болгаш чоннуң мурнунга бедик харысалгаңарга идегедивис.

Бюджет-2005

ХОЙТПАК РЕВОЛЮЦИЯЗЫНГА ЧЕДЕР ИРГИ БИС БЕ?

Бодунуң бюджетди, кол саң-хөө хоойлузу чок чурттап турар кара чаңгыс регион кылдыр бүгү Россияга Тываның “алдаржырынга” чедир санныг минуталар арткан. Россия-даа канчаар - мындыг чергелиг чүүлду ажил-агый башкарылганың бүгү-делегей практиказы-даа билбес. Кончуг-ла утка чок чүүл аа. Ындыг болзажок аңаа уткалыг тайылбыр бар.

2005 чылдың бюджетиниң төлөвилелин долгандыр тургустунган маргыштыг байдалдың дугайында бистиң солун четчир болгаш артары-биле бижип келген. Хамыкты хайыңдырган тала чазак эвес, а ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы ажылдап ап чөпшээржилге комиссиязы чугаажок. Депутаттарның шорлуп турарының утка чогу специалист эвес кижиниң караанга безин көскү апарган. Республиканың планнаттынган орулгаларының хемчээлдерин чавызадырын чазактан негезинде кандыг утка барыл чээ? Ол дээрге боттарының ындазында-ла шыдалы кошкак соңгукчуларын оларның ажылдап ап четтикпээни акша-төгериин былаап алганы-биле демей ышкажыл. А Василий Оюнуң Путинниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлөөзинге бодунуң-на эгелээни бюджет-биле холбашкан месилдежишкинге хамаарышкан чарбыттынын канчаар көөрүл? Бүдүн-бүрүн

спикерге, регионнуң эрге-дужаал талазы-биле ийги дүжүмединге, политикке болгаш адактың соонда анаа-ла-бир эр кижиге бодунуң хемдик-дудузузун миннип, хоптанырга арын-нүүрүңге тааржыр чүве бе моң?

Новосибирскиниң болгаш Россияның Саң-хөө яамызының холгаарлаашкынының соонда безин депутаттар корлузунуң үрегдекчи туружу өскерилбээ. Олар чүрээ хөөрээ депутаттарга оожургаарын, удур туржушкундан ойталаарын база чөпшээржилге комиссиязының дузасы-биле чөрүшкелерни эткеш, Тываның чазааның саналдааны бюджетти хүлээп алырын шыңгызы-биле сүмелээп турган. Сафрин-биле коштунчуп алган Бичелдей ук комиссияның ажилын кандыг кочушотка эккелгени хөйге билдингир. Арнының кысканын көргүспес дээш Сафрин дорт телеэфирге киржинден безин ойталап каапкан-на болгай. Беш хуралдың дургузунда

комиссия чаңгыс-даа чөпшээржилгелиг шитпир үндүрүп шыдаваан. Бир эвес республика прокуратуразы Хоойлужудулга палатазының ук комиссияны тургускан доктаалын күш чок деп санаваан чүве болза, депутаттар оон-даа ыңай чаштып ойнаар турдулар ыйнаан. Ынчалза-даа бурган авырлында комедия төнгөн. Чүге дизе депутаттар кым-бир кижиге чөпшээржилге-даа, бюджет хүлээп алырын-даа бодабайн турганнар. Оларның сорулгазы кара чаңгыс болгаш сыр дедир - 2005 чылдың бюджетин хүлээп алыры эвес, а ону үзери.

Кара элдеп чүүл чүл дизе, ол бүгүге Путин “буруулуг” болуп-тур ийин моң. А тодаргай-лаарга, оң губернаторларны томуйлаарының дугайында чарлыы. Ол регионалдыг оппозицияга идегелди шаңнап, чем эрээр байдалды тургускан. Президент ону та күзээн, та күзевээ, ынчалзажок оң шак ол эгелээшкини Шериг-оол Ооржактың семирйи берген удурланыкчылары туткуланырының айтышкыны кылдыр үнелээнер. Ынчангаш чурттуң найысылалынче республиканың амгы удуртукчузун хоптаан чагаа-хораа-даа кош-кожу-биле ужулуп-ла эгелээп.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазаандан

Тыва Республиканың Чазаа республиканың күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажилдакчызы, Бүгү-эвилел чергелиг судья Владимир Сумкинвич Биче-оолдур элекке мөчээни-биле оң төрелдеринге болгаш чок кижилеринге ханы кажыылды илередип тур.

АМЫДЫРАЛДЫ ЭКИЖИДЕРИНЧЕ УГЛАНГАН

Республиканың барыын зона-зының кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргаларының база Төлээлекчилер хуралдарының даргаларының семинар-чөвүлел хуралы Ак-Довурак хоорайга чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа тус чер бот-башкарылганын чаартыр реформаларны боттандырырының айтырылганы-биле чергелештир, яды-түрөңги чорукту ажып эртер талазы-биле чүңү кылырын чугаалашкан. Кожуун, хоорай, суму чагыргалары амыдыралы чединмес хамаатыларның амыдырал-чуртталгазын экижидеринче угланган хемчеглерни ап турар-даа болза, ам-даа негелдеге четпейн турарын демдеглээн. Ажыл чок кижилерниң, амыдыралы чединмес өг-бүлелерниң саны хөй болуп арттышаан. Мону чогуучалыг шийтирилээри-биле мал болгаш чер ажылын сайырадырынче кол кичээнгейни угландырган. Бо талазы-биле чүңү кылырын тодараткан, хемчеглер ажылдап кылдынган, ону амыдыралга боттандыра дээр ажылдап турар.

Семинар-хуралдың чамдык киржикчилеринге бистиң корреспондентивис ужурашкаш, РФ-тиң Президентизи В.Путинниң яды-түрөңги чорукту дүрген ажып эртер талазы-биле салган сорулгазын күүседир дээр кандыг ажыл-херекти кылып турарын

айтырган.

Бай-Тайга кожуунуң Хемчик суму чагыргазының даргазы Николай Степанович Күжүгеттиң чугаалааны болза:

— Бистиң суму чагыргазы ажыл-чорудулгазын Владимир Владимировичиниң айтышкынын күүседиринче угландырган, бо талазы-биле доктаамал ажылды чорудуп турар бис. Тыва кижилер төөгүдөн бээр мал болгаш чер ажылы кылып, оон алган продуктулары-биле амыдырап-чурттап чораан болгай. Ниитилел тургузуунуң чаарттыны, өскерлип турары-биле сөөлгү үеде мал чок өг-бүлелерниң, ажыл чок кижилерниң саны көвүдээн. Бистиң сумуда база ындай. Бо четпестерни эдери-биле тускай программаны ажылдап кылган, ону күүседиринче ажыл-ишти мөөңнээн.

Бирээде, суму чагыргазы өг-бүлө бүрүзү малды өстүргеш, оон алган продуктулары-биле хандыратынган турзун дээр ажылдап турар. 214 өреге бар, оларның 47-зи мал азыравайн турган. Чорукан хемчеглеривистиң түнүгелде оларның кол нуруузу малдарны азырап, өстүрүп турар болу берген. Ам чүгүлө дөрт өг-бүлө мал чок. Мал ажылынче чогуур сагышты салырга, оң баш саны дүрген өзер, бээр продуктулары көвүдээр чүве-дир. Бисте 300-500 хире

баш малды өстүрүп турар араттар болгаш хуу кижилерниң саны көвүдөп орат. Оларга Хирваа Демир-оол, Александр Чүлдүм, Мergen Монгуш, Василий Дилгижек болгаш өскелер-даа хамааржыр. Чурттакчы чон мал ажылының артыкшылдыг продуктуларын рынокка саткаш, оон кирип алган орулгазы-биле кывар-чаар материалдар, барааннар садып алып аргалыг болу бергеннер.

Ийде, чер ажылын сайзыраткаш, оон элбек дүжүттү алып дээр чурттакчы чонну бо чугула херекте калбаа-биле хаара туткан бис. Ногаалар аймаан, картошканы колдуунда өреге бүрүзү тарып чаңгыга берген, оон эвээш эвес дүжүттү ап турар болу берген. Тараа культураларын аныктар бригаданы, ийи арат ажыл-агыйы, элээн каш хуу кижилер сугаттыг черлерде тарып турар. Оларның саны чыл келген тудум-на көвүдөп орат. Арат ажыл-агыйлыг Хирваа Демир-оол 10 га черге тараа тарааш, эрткен чылын бир гектардан ортумаа-биле алган дүжүдү 11 центнер болган. Хөй картошка тарып турар улзузус база бар. Дондуп Хертек үш гектар черге картофельди тарааш, 40 ажыг тонна дүжүттү алган. Бо чылын тарааның бүдүрүлгезин ийи ажыг катап көвүдөдир сорулганы ТР-ниң Чазаа

салган, ону боттандырырынга бистиң сумунуң чурттакчылары боттарының үлүүн кириер. Ынчангаш суггарылга бугаларын, үрезиннерни, техниканы белеткеп эгелей берген бис.

Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суму чагыргазының даргазы Ортун Эртинеевич Сарыгларның харыялааны мындай:

— Алдан-Маадыр суму чагыргазы өске күүсекчи эрге-чагырга органны-биле бир дөмей чоннуң амыдыралын экижидеринче доктаамал сагышты салып турар. Бистиң сумунуң хамаатыларының хөй нуруузу азырадыкчы хөөндөн үнген, боттары аш-чем аймаа-биле хандырынар дээр мал болгаш чер ажылын чылдың дөрт ээлчээнде кылып, багай эвес көргүзүлгелерни чедип ап турар болу берген. Чоннуң чурттап ооранының байдалы чүгүртээн деп дидими-биле чугаалап болур мен. Элээн каш чылдарның дургузунда суму даргалап келдим, сөөлгү үеде «ажым-чемим чок, аштап олур мен» деп чаңгыс-даа кижилер келбеди.

Алдан-маадыржылар тараа культуралары, ногаа аймаа, картофель өстүреринге элээн мергежий берген. Час, чай, күс дургузунда ховуларга, бажың чанының шөлдеринге ажылдап

чаңгыга бергеннер. Он алды арат ажыл-агыйы, 44 хуу кижилер эрткен чылын тараа культураларын сугаттыг шөлдерге тарааш, чаагай дүжүттү өстүрүп алганнар. Анык тараажы Салават Сарыглар чүс га черге тараа тарааш, бир гектардан ортумаа-биле 23 центнер дүжүттү өстүрген, бо болза республикада ийи дугаар эки көргүзүг болган, ынчангаш ол өңгү телевизор-биле шаңнаткан. Оон өске-даа чылдың-на чаагай дүжүт өстүрүп турар кижилер бисте бар.

Бо чылын республикага тараа бүдүрүлгезин 60 муң тонна чедир дугайында доктаалды ТР-ниң Чазаа хүлээп алган. Бо дээрге чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган тодаргай хемчег болур. Ону амыдыралга боттандырырынга алдан-маадыржылар үлүүн кириер дээр чаксы хову ажылдарына белеткеп хынамчалыг эгелей берген. Алаш, Даштыг-Терек суггарылга бугаларын аштап, суг бадырыныга белеткеп эгелээн, суггарылганың эки болуру оон дыка хамааржыр. Үрезин четчири-биле бар, ону чажар шынарынга чедир арыглар. Чамдык чединмес өг-бүлелерде үрезин аймаа чедишпес, ону боттарывыс четчелеп аптар бис. Чаксы хову ажылдарын агротехниктиг чурумнар езууга чоруткаш, бо чылын чаагай дүжүттү өстүрүп алып дээр алдан-маадыржылар кызымак ажылдаарлар.

ХОЙТПАК РЕВОЛЮЦИЯЗЫНГА ЧЕДЕР ИРГИ БИС БЕ?

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

А оларның соондан — эрге-чагыргаже кордааннар база. Эрткен чылдың күзүнүнде федерацияның регионнарындан тус черниң ширээзинче бодун саналдаан, өргүү-делдер туткан бараалгакчылар Кремльче оочурлап алгаш турган дээр болгай. Ол оочурга бистиң В.Оюновуска аажок дөмей кижини база көргөн болчук. Ынчалза-даа амгы эрге-чагыргаже ажыл халдаашкын харлыгып калган — Путин регионалдык оппозицияның талазындан хоптангыларны кезе шаап, соңгуктан губернаторларга оларның хуусаазы төңгүжеге чедир дээр болбазын магадылап каан. Демократияның ужур-хөөнүн сагып, оларның эки тура-биле халажыр аргалыын ужур эдериң көргөн.

Регионнарда политиктиг ыймактажышкыннарга удур чуртун Президентизиниң алган хемчээ Россияда кым-бир кижини бодандырылганы-даа чадавас. Ынчалза-даа Хоойлужудулга палатазының депутаттары болур тыва оппозицияны эвес. Оон ыңайгы болушкуннарның көргүскени-биле алырга, олар аңгы алган бир республикага бичежек самынын үндүрер, Ооржакты эрге-чагыргадан дүжүрер дээр идеязындан ойталаар бодаваан-даа болуп турар. Оң кадында сценарийлерни амыдырал боду-ла сымаланып берип келген: Тбилисиге розалар революциясы, Украинага апельсин үймээни, Киргизияга тюльпан эргилдеси... Мындай байдалдарда база чаксы киргин үезинде кандыг-даа дудуу кижилер боданмасты бодап келбей канчаар. Бистинге ындай чергелиг чүлдү чоп организаптап болбас деп, чижээлээрге, негелдеңгей национал суксунуң ады-биле хойтпак революциязын ады?

Ону боттандырада хензигең-не чүл херек — чонну көдүрери. А чонну чаңгыс-ла таварылгада көдүрүп болур — ону акша-төгери-биле кызагдап, аргажоктуң кырынга экээр. РФ-тиң Бюджет кодекзинин езуугаар алырга, бюджетин хүлээп албаан регион бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңын, пенсияларны болгаш социал посо-

биелерни санавааска, барык бүгү төлевирлерни соксадыр хүлээлгелиг. Херек кырында ону ам бис көрүп тур бис. Чижек кылдыр алырга, инвестиция программаларын акшаландырап шугумнарның амдыгаа дээр хагдынчаандан муң тудугжулар ажыл чок арткан. Эрткен үндүрүлгедө оларның депутаттарга кыйгырыын парлаан бис. Барык бүгү тудуг организацияларының ажылчынары эрткен чылдан бээр шалың акшазын ап көрбээнер, душ болуп, оон-моон ажылдап алган акшазы-биле аргастанып олурарлар.

Депутаттарның бюджет-биле ойнаашкынын коптарга мындай-дыр. Республиканың саң-хөө хоойлузун бистиң парламентаривис эрге-чагырга дээр политиктиг демиселдин чепсээ кылдыр хуулдурган. Оларның оозундан чүве үнер бе ынчаш? Бюджетти долганган байдалче чөгөл төнүүшкүннүг көрүш турзажок, бодажыве, чок болгуже. Бичелдейден эгелээш, Сафринге төндүр бистиң «хойтпакчы» хувискаалчылары-выстың колдады чугаалап турар чүлү — оларның хоойлу үжүүн сагып турары, олар ону чораанна черинге катаптап, бир кезек черге бюджет-биле эмин эрттирипкенин элдээрти чугаалап-даа турарлар. Россияда политиканы, мөлдүк-калдык-даа бол, хайгаарал олурар кижилер бистиң күрүневисте амыдырал хоойлуңуң шыңгы сагылгазы-биле чорувайн турарын билер. Оон өскээр болдунмас-даа ынчаш — бистиң чуртувистун арны эмин эрттир хөй, эмин эрттир өңгүр болгаш бүрүл-баазың, ындай болганда оң чаңгыс-

даа хоойлузун хажытпайн чурттаары болдунмас. Ындыг болганындан, харалаан, бистер кол нуруузуңда байдалдарны бодап чурттап чоруур бис.

А ол дээрге чаңгыс-ла чүлдү көргүзүп турар — Хоойлужудулга палатазының депутаттары бюджетти бөгүн хүлээп алырындан азы ону база катап дедир дүрүп кааптарындан хамаарылга чокка, республиканы дөмей-ле акшаландырап. Тудуг сезонунуң эгези канчаар-даа аажок озалдаан-даа бол, тудуглар катап шимчеп эгелезе хөңнү. Ийе харын, ындай чүл Бюджет кодекзиниң хажыдышыкы болур болбайн аан. Ынчалза-даа Кремльче-даа, россияжи Ак бажында-даа мелегейлер олурбайн турар болгай. Кым дээр-даа харысалга чүтөвейн турар бистиң депутаттарывыстан аңгыда, кым-на кижилер 300 муң чурттакчылыг регионнуң аксы-боскун үзерин диттигериле? Кым-на кижилер кышка белеткелге акшаны бербезил?

Бисте болуп турар чүлдөргө Кремльдиң хамаарылганын алып чүве болза, Ш.Ооржакты Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң Президиум кежигүнүңе томуялап тура, Путин харыялап каан-на болгай. Депутаттарның хойтпак революциязының дээр ол-ла-дыр. Хойтпак депутаттарның боттарынга-ла ажыктыг болур ужурулуг. Хойтпак дээр хойтпак-ла болгай, куду олуртур, арыглар ак чем-дир. Бистиң депутаттары-выска арыгларыны черле хор болбас хире... Мээ-медерелин болбайн канчаар. А силер чүү деп бодадынар?

P.S. Дүң Хоойлужудулга палатазының ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен, аңаа бистиң барык бугу даап бодаашкыннарывыс бадыткаттынган: чээрби депутаттың чүгле сези бюджетти бирги номчулгада хүлээп алыры дээр бадылааннар. Бистиң депутаттарывыстың портретинге база бир чиге шыыг. — олар аттарың адап бадылаарындан ойталааннар. Ужур эдериң чоннуң соңгуп алган кижилери чазактың төлээлеринге ужур сагаан чөлшээржилге комиссиязын тургузарын база март 31-де ээлчег чок сессияга бюджетти бирги номчулгада хүлээп алырын саналдааннар. Ындыг болзажок херек кылдыңан — апрель 1-ден эгелеп РФ-тиң Бюджет кодекзиниң бюджетти хүлээп алырын цскен регионга бюджет акша-хөреңгилериниң эргелеп-башкарылганын кызыгаарлаарының дугайында 190 чүлдү күштүг болуп кирер. Ындыг болганда, апрель 1-биле, хүндүлүг өңүктөр!

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага

КААЙЛЫ ӨРТЭЭ КАЙЫ ХИРЕЛ?

Барааның каайлы өртээ каайлы ажыл-чорудулгазында чугула черни ээлеп турар. Ол дээрге каайлы төлевирлерин шилчидериниң база бир кол кезээ-дир. Россия Федерациязының каайлы кызыгаарын эртип турар болгаш кызыгаар таварыштыр сайгарлыкчы ажыл кылып сорулга-биле бараан эрттирип турар хамааты кижилер бүрүзү бодунуң ап чоруур бараанын демдегледип медеглээр ужурулуг.

Каайлы медеззинге бараанының адын, санын болгаш каайлы төлевирин, чыылдаларын болгаш ол барааның өске-даа каайлы сорулгаларынче шилчидип турда ажылгаттынып турар каайлы өртээн айтыр. Хуу кижилер медеглеп каан өртээн бадыткаары-биле демдегледип алган бараанын садып алганын болгаш оң өртээн бадыткап турар чектерин болгаш өске-даа документилерин көргүзүп болур. Ындыг документилер барааның каайлы долдурулгазының чорудуун дүргедедиринге улуг дузаны чедирип турар.

Каайлы органы кири сөөртүп турар бараанының санынга хамаарыштыр оң хыналдазын чорудар, рынокта эки шынарлыын, бүдүрген черин болгаш барааның өртээне салдар чедирип турар өске-даа барымдааларын илере-дир. Бир эвес бараан бүрүзүндө өртээниң чеги бар, ынчалза-даа чек бүрүзүндө барааның куду өртээнден куду өртеп айыткан болза, ынчан каайлы ажылдакчызы каайлы өртээн чогуур деңгелде чедир көдүрүп болур эргелиг. Бир эвес инспекторда бараанының каайлы өртээн медеглээниң шынынгыга каразыг чок болза, ынчан ол каайлы медеглелин бердингени езуугаар хүлээп алып.

Хуу кижилерде чек азы өске-даа документилер чок болза, каайлы органы кири сөөртүп турар барааның каайлы өртээн, барааның чаңгыстап садарын боттандырып турар хамаарылга чок фирмаларның каталогунда айтып турар өртектөргө, өртектелерниң албан езуунуң прейскурантыларында, тодаргай бараан дужаар садыг фирмаларының азы оң өртээниң талазы-биле медеззинге үндөзилеп, азы өске-даа каайлы органның эргезинде бар ындай хевирлик барааннарга хамаарыштыр бот-тускайлаң тодарадып болур.

Чижээ, джинс материалдан даараан 10 сангыч чүвүр кирип тургаш, бир чүвүрүнүң каайлы өртээн 120 рубль деп медеглеп турар болзунарза, ынчан каайлы телеви-

рин чечени төлээр апаарын көрээлиңер. Бир дугаарында, каайлы шилчидилгелеринге хамаарыштыр даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың барааннар номенклатуразынга дүүшүрүп, садып алган барааның кудун тодарадып алып ужурулуг силер. Ону тодарадырда, бараан килдээрин болгаш хыналдазын чорудар каайлы брокери силерге дузалап болур.

Джинс чүвүрлерниң коду — «6203423100». Бо кодка хамаарыштыр каайлы салышыкыны килограммда 20 хуу болур, 2,5 евродан эвээжес ужурулуг. Ынчан кээрге үстүндө адаанывыс партия 4 кг болган, а бо хүнде бир евронуң өртээ — 36,7205 рубль болуп турар.

Чоннуң хереглел барааннары колдуунда каайлы салышыкынарының таарыштыр каттыштырган хевирлери-биле онааттынар, каайлыны ийи аңгы арга-биле санаар, а хөй кезээн хавыраар.

Бирги арга. Барааның каайлы өртээн каайлы ставказын тургузуп турар хуузуңга көвүдедиреп. 10 джинс чүвүрлерниң каайлы өртээ 1200 рубль болур.

1200 x 20 хуу = 240 рубль.
Ийги арга. Барааның килин каайлы ставказының түңүңге көвүдедиреп.
4 кг x 2,5 евро x 36,7205 = 367,21 рубль.

Каайлы сорулгаларында каайлы ставказының эң хөй кезээн алып. Бо таварылгада 367,21 рубль. Каайлыдан аңгыда НДС болгаш тускай каайлы документилериниң долдурулгалары дээр, чыынды (чыылда) акшаларны төлээр апаар силер.

Үстүндө кириген чижектерни билип алыры садыг-саарылга кылып бөлүк барааннарның эрттирилгезинде каайлы төлээринге четчип турар акшалыг болуру-биле база каайлы төлевирлериниң чижеглей көрүп санаан хемчээлин төлээринге ажыктыг.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының парлаг секретары.

ХЕМЧЕГЛЕРГЕ ДҮҮШТҮР ЧОРУТКАН

2005 чылдың республика бюджетиниң чугаалажыл-газының үезинде республика бюджетинче болгаш тус черниң деңгелиниң бюджеттеринче үндүрүг чыылдаларының айтырыгыларының талазы-биле маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп келген. ТР-ниң Чазаа бо чылын боджеттин боттуң орулгаларын көвүдедир сорулганы салган. Бо айтырыг талазы-биле Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң үндүрүг төлекчилери-биле ажил чорудар килдистиң начальниги Николай Алексеевич КОЛОМЫСОВ-биле кыска чугааны кылдым.

— 2005 чылдың бюджетинде Чазактың киригени кол саң-хөө документизинде республика бюджетиниң боттуң орулганын көвүдедир каан деп айтырыгны республиканың үндүрүг эргелели тургузуп турар болгай, бо айтырыгны канчаар тайылбырлап болур силер, Николай Алексеевич?

— 2005 чылдың республика бюджетин сайгарып чугаалажып турар үеде республиканың үндүрүг албаны Чазактың боттуң орулгаларын көвүдедир талазы-биле баш бурунгаар көргүзүлгелерге хамаарыштыр чамдык тодаргай эвес чүүлдер бар дээрзин айткан. Бо чылдың февраль айда бижикчи С. Донгактың республика бюджетинче үндүрүглериниң кирип турарының дугайында болгаш ниитизи-биле үндүрүг органның ажылының дугайында материалы солуннарга үнген.

Ында “Бөгүн республиканың кожууннары үндүрүг инспекторларының контролю чок арткан” деп бижип турар. А херек кырында Федералдыг үндүрүг албанының ТР-де эргелелинде кожууннарының үндүрүг инспекциялары дыка ырак, чедери берге черлерде турарын барымдаалааш, үндүрүг инспекторларының санын камгалап арттырар талазы-биле дилегни Россияның үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызынче чаңгыс эвес удаа кирип келген. Республиканың үндүрүг органның эде тургузарын Бүгү-россияның

таамал рейдилерни чорудуп, хыналдаларга киржип турар.

— Республиканың 2005 чылдың бюджетинге хамаарыштыр ТР-ниң Саң-хөө яамызы-биле чамдык үндүрүглерниң чыылдаларының талазы-биле республиканың үндүрүг эргелели чөпшээрешпейн турар деп айтырыг тургустунуп турар, ону тодаргайлап чугаалап болур силер бе, Николай Алексеевич?

— 2005 чылдың республика бюджетинче үндүрүглер болгаш чыылдалар кирилдизин 2004 чылда херек кырында кирген үндүрүглер болгаш чыылдалар көргүзүүнү дүүштүр кылган. Тус чер бюджетин санап үндүрүгүнге, хуу кижилерниң орулганының талазы-биле үндүрүглерге, хемчээли ескерилген орулгага чаңгыс аай үндүрүг талазы-биле, арага продукцияның акцизиниң талазы-биле, чер болгаш транспорт үндүрүглериниң талазы-биле ТР-ниң Саң-хөө

деңгээрге, 45 хуу өзер. Бо ажил төлевериниң фондузунуң өзүлдизи үндезин чок болуп турар. Тус черниң бюджеттеринче үндүрүглер болгаш чыылдалар кирилдизин көргүзүргө мындыг: 2002 — 141 хуу, 2003 — 131 хуу, 2004 чылда — 119 хуу.

— Республиканың үндүрүг органның хуу сайгарлыкчылар четпес ажилды чорудуп турар болгаш оларны үчет контролю чедир тургустунмаан деп республиканың үндүрүг албанының ажилдакчыларын шүгүмчүлөп турар болгай, борта хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— С. Донгактың материалында “12912 хуу сайгарлыкчыларның 5426 кижиз азы 42 хуузу санашкан” деп бижип турар. 2004 чылдың январь 1-ге чедир хуу сайгарлыкчыларның бүрүткелин тус черниң эрге-чагырга органның чорудуп турган. 2004 чылдың январь 1-ден эгелээш хуу сайгарлыкчыларның

— Үндүрүглерде чедир төлеттинмээн өрелер-биле кандыг ажил чорудуп турар силер, Николай Алексеевич?

— Хоойлуда көрдүнгөн үндүрүглерни үезинде долузу-биле төлевейн, күрүнө мурнунда хүлээлгезин утуп чорур бүүдүрүлгелер бисте көвүдээн. Чедир төлеттинмээн өрелер талазы-биле бюджет мурнунда өрелиг организацияларга дараазында бүүдүрүлгелер хамааржыр: “Каа-Хем хөмүр-даш уургайы” ААН — 53 млн. рубль, “Тываэнерго” ААН — 25 млн. рубль, Ак-Довурактың ЧЭТ — 9 млн. рубль, “Водоканал” ККБ — 5 млн. рубль. Үезинде төлөвээн дээш хөөлөрнү санавакка чүгле үндүрүглерде өрелер мындыг болуп турар.

“Каа-Хем хөмүр-даш уургайы” ААН-ниң үндүрүглерде өрөзи 53 млн. рубль чедип турда, хөмүр-даш дээш организациялардан алыр өрөзи — 109 млн. рубль четкен. “Тываэнерго” ААН-ниң ол бүүдүрүлгедө өрөзи 63 млн. рубль, Ак-Довурактың ЧЭТ — 6 млн. рубль, “Республиканың одаар чүүл сайгарар” ККБ — 11 млн. рубль четкен. РФ-тиң үндүрүг кодекзиниң негелдизинге дүүштүр өрелерни тыртар талазы-биле хемчеглерни алыры үндүрүг органның чаңгыс аргазы болуп турар.

Өске бүгү албан черлеринде-биле дөмей республиканың үндүрүг органның ажилдакчыларының ажылында чедир кылдынмаан чүүлдер, чедир шийтпирлеттинмээн айтырыглар чок деп болмас. Сонуургалдыг яамылар, ведомстволар-биле кады ажилдажылганы чорударынга белең бис. Үндүрүг төлекчилери-биле организаастыг айтырыгларын шийтпирлээр талазы-биле ажилчын семинарларны доктаамал эрттирип, кожуун инспекторларының ажылының шынарын экижидеринче улуг кичээнгейни угландырып турар бис.

Хевек ХЕРТЕК чугаалашкан.

Республиканың үндүрүг албанында

үндүрүг органның чаартырынын талазы-биле хемчеглерге дүүштүр чоруткан. РФ-тиң федералдыг үндүрүг албаны РФ-тиң үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының девискээрлерде федералдыг үндүрүг албанының ажилдакчыларының санын тодардып тургускан дужаалды үндүрген. Ооң түннелинде республиканың үндүрүг албанының ажилдакчыларындан 101 кижиз кызырылдага таварышкан. Ол чүге ыңдыг болганы дээрге, республикада улуг үндүрүг төлекчилери чок, чаңгыс үндүрүг ажилдакчызынга хамаарыштыр бистиң көргүзүүвүс Россияның ортумак деңгелинде куду болуп турар.

— Үндүрүг төлекчилери-биле ажил чорудуп турар килдистиң ажылынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— 2003 чылдан эгелээш ниити Россияда болгаш республикада үндүрүг органның ажылында кол черни үндүрүг төлекчилери-биле ажил ээлеп турар. Ол угланышкынга дүүштүр үндүрүг төлекчилери-биле ажил чорудар килдисти тургускан. Ол бир талазында үндүрүг төлекчилеринге кончуг ажыктыг болган. Республиканың кожууннарында үндүрүг инспекцияларына реформаны чорудуп тургаш, шупту кожууннарының төвүнде үндүрүг төлекчилери-биле ажил чорудар килдистерни арттырып каан. Олар док-

яамызының 2005 чылдың бюджетинде кириген баш бурунгаар тодардылганынга хамаарыштыр чамдык чедир көөр айтырыглар тургустунуп турар.

Ниитизи-биле үндүрүг органның контролюда турары Тыва Республиканың каттышкан бюджетинче кирер үндүрүг орулгалары 114,2 млн. рубльге улгаткан. Тыва Республиканың бюджетиниң девискээр орулганының ниити хемчээли 2005 чылда бистиң бодап турарымыс-биле алырга, ниити девискээр продуктузунуң 13,1 хуу деңгелинде турар. 2004 чыл-биле деңгээрге, 2005 чылда кирилдө 162,1 млн. рубль чедир өзүп болур. ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлдө яамызының ажил төлевериниң фондузунуң талазы-биле берип турар медээзин езуугаар алырга, 2005 чылда 7400 млн. рубль чедир деп турар азы 2004 чыл-биле

бүрүткелин үндүрүг органның чорудуп эгелээш.

Амгы үеде республиканың үндүрүг органның учедунда 6342 сайгарлыкчы бар, оларның иштинден 4946 сайгарлыкчы катап бүрүткелидиз эрткен болгаш эрткен чылдың дургузунда 1396 сайгарлыкчы бүрүткелидиз эрткен. Бодунуң ажил чорудулганын 7547 сайгарлыкчы соксатканын демдеглеткен. Борта мындыг чүүлду демдеглетпес каары артык эвес, үндүрүг органның учедунда турар хуу сайгарлыкчыларның ажил-чорудулганы үндүрүг органның хынаар эргезинде турар. Үндүрүг органның бүрүткептеэн, хоойлуга чөрүштүр ажил-чорудулганын чорудуп турар сайгарлыкчыларның ажил-чорудулганы соксадыры болгаш хемчег алыры эрге-хоойлу органның хамааржыр.

ТР-ниң ИХЯ-да

ТЕРРОРГА УДУР ДЕМИСЕЛ

РФ-тиң девискээринде терроризмниң аңгы-аңгы озалдыг хевирлери нептереп турары билдингир. Ынчангаш оларга удур хемчеглерни алырын үе негеп турар.

ТР-ниң ИХЯ-ның ажилдакчылары эрткен чылдың планын езуугаар кожууннарже үнүп, шагдаа ажилдакчыларының озна байдалдарда белеткелдин, хөдөлүшкенин хынаары-биле 3 тактиктик болгаш тускай тактиктик кичээлдерни эрттирген. Тускай хайгааралда турар база хоорайның амыдырал хандырылга объектилеринче террористтерниң кирерин болдурбазы-биле Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының ТР-де эргелели-биле кады улуг хемчээлдиг “Шторм” деп кичээлди организаастаан.

Ук кичээлдерниң иштинге хоорайның ИХЭ-ниң ведомстводан дашкаар камгалал килдизи, ИХЯ-ның төп кинолог албаны, ОМОН-нун инженер-саперлары ол объектилерниң терроризмге удур техниктиг быжыг лалынга, хыналда-эрттирилге чурумунга хамаарышкан хыналданы чоруткан. Ооң түннелдер чамдык объектилерниң терроризмге удур хөдөлүшкенине белең эвезин илереткен. Бо айтырыгже чогуур кичээнге салбайн турар удуртукчуларга сагындырылганы берген.

Хажыдышышкынар илерээн кожууннар, организациялар дугайында дыңнадыгы ТР-ниң Чазаанче, Прокуратуразынче база терроризмге удур ажил чорудуп турар девискээр комиссиязынче чоруткан. Эң-не нептерегей хажыдышышкынар — херимнерде чириктер, чырыктың болгаш медээ бээр херекселдерниң чогу болган.

Чыл дургузунда эртип турган “Вихрь-антитеррор” деп опера-

цияның иштинге ИХЯ-ның кинолог албанының ажилдакчылары автовокзалга, аэропортка, аалчылар болгаш ниити чуртталга бажынарнынга дээш хөй улус чыгыр черлерге частыр бүдүмелдер сөөртүр фактыларны илередир хемчеглерни чоруткан.

Республикаже кээп турар аңгы-аңгы нацияның улустарының аразында чечен дээрбечилер-биле холбаалыг организаастыг бөлүктөр илереттинмээн.

Бо хүннерде республиканың эдил-чазар колонияларында 2 чечен дээрбечи бөлүк киржикчилери хуусаазын эрттирип турар. Кайызы-даа Чечен Республиканың 33, 31 харлыг чурттакчыларынга хамаарыштыр оперативтиг ажилдарны чорудуп турар.

2004 чылда организаастыг кем-херек үүлгедишкени-биле демисел чорудар эргелел үш организаастыг бөлүктүң ажил-чорудулганы соксаткан. Азербайджан нациялыг уластан тургустунган бөлүктүң — арага, кыргыз бөлүктүң — наркотиктиг бүдүмелдер сadyп турган фактыларын илереткен.

ИХЯ-ның паспорт-виза албанының дыңнатканы-биле ийи ай дургузунда Кавказ регионундан келген 343 кижини бүрүткээн. Эрткен чылын административтиг харысалгага 198 өске черлерден кижиз онааттыганы.

Террористиг угланышкыны-биле 2004 чылда 29 кеземче херектерин оттурган. Оларның иштинден 3 кижиз оорлаашкыны (шуптузун судче кириген), 5 кижиз

ниң хосталганын казаан (оларның 4-ү доозулган), телефон дамчыштыр частыр херексел салганының дугайында меге 21 медээлер (оларның 6-зы доозулган) фактылары болган.

Чижээ, эрткен чылдың февраль 21-де Тарабаев Евгений эзирик тургаш, Кызыл хоорайның Гагарин кудумчунуң бир бажынында таныыры уругну ИХЭ-ниң “02” деп дугаарыне долгап бээрин дилээш. Дежурный кезээниң ажилдакчызы тудуп алырга, Тарабаев ИХЭ-ниң бажынында частыр херексел салып каанын дыңнаткан.

Кызылдың ИХЭ-ниң кезээнде телефон дугаарлары тодардып тускай херексел таварыштыр дыңнадыг келген бажынының адресин илереткеш, ынаар оперативтиг-истелге бөлүүн шалпыкыны-биле чоруткаш, Тарабаевти изини-биле туткан.

Ооң дыңнаткан меге медээзи-биле ИХЭ-ниң бажынынче үнүүшкүнчө болгаш хыналдаже чүгле материалдыг эвес, а ИХЯ-ның, ИХЭ-ниң, АЧФАЭ-ниң, ОБЯ-ның база хоорайның дүрген дуза чедирер станциязының ажилчын үезиниң чарыгдалдары үнген. Болуушкун черинче 18 автомашина, 57 кижиден тургустунган хуу состав хаара туттунган турган.

Хоорай суду Тарабаевти Кеземче хоойлузунуң 207 чүүлү-биле буруулуг кылдыр санааш, ийи чылга хосталганын казып шийткен. Ынчалза-даа ооң өөренип турар черинден эки характеристикалыг болганын, мооң мурнунда шийттирип чорбаанын барымдаалааш, шенелде шийткелди үндүргөш, ИХЯ-га чедирген материалдыг когаралды долузу-биле төлээрин доктааткан.

ШЫН ЭВЕС АЖЫГЛАП ТУРАП

Акшаландырышкын чогу-биле 90 чылдарда объектилер тудуу “доңган” турган. Сөөлгү чылдарда чедир туттунмаан тудугларны төндүрер арга тыптып, чүгле 2004 чылда федералдыг бюджеттен 400 миллион, а республика бюджетинден 200 миллион рубль көрдүнгөн турган.

Ынчалза-даа бо акшаландырышкын тудуу адырының “бут кырында” туруп келгенин бадыткавайн, а харын-даа күрүнө эргедужаалдарында ажилдакчыларның хээли алыр чоруунуң бедип, күрүнө акшазын самчыдаар таварылгаларның көвүдөп турарын херечилеп турар.

Самчыдаашкынының эң-не сайзыраңгай хевирлериниң бирээзи — тудуг-смета ажилдарының өртээн өстүрери, өскээр чугаалаарга, чедир туттунмаан тудугну чорудар ажилдарның өртээн чаа тудуг өртээ-биле санаары болгаш объектиге эрги тудуг материалдарын ажыглаары болур. ТР-ниң капитал тудуунуң эргелели объектилер тударыне төлевилел-смета документилери, экономика талазы-биле техниктиг барымдаа база ведомстводан дашкаар экспертиза харыызы чокка азы бюджетке өрелиг организацияларга чөпшээрелди берип турары шын эвес. Шак мындыг хажыдышкынарның түннелинде, бюджет акшазынын шын эвес чарыгдалдары тыптыр.

Чижээлээрге, капитал тудуг эргелелин мооң мурнунда ажилдап турган даргазынга хамаарыштыр оттурган херекте меге счет-фактура-биле республика девискээринден дашкаар сатынган тудуг материалдарының өртээнчө үнген сес миллион рубльди ажыглаан дугайында үндүр бижидилгени Экономиктиг кем-херек үүлгедишкенине

удур демисел чорудар эргелел илереткен. Шак ол акша туберкулез диспансериниң улай тудуунга көрдүнгөн турган. Мындыг байдал “Угулза” деп кызыгаарлыг харысалгалыг ниитилелде база туруп турар. Тудуг инвестициязының эргелекчизинге хамаарыштыр меге дугуржулга керээзи-биле бюджеттин 487,215 рубльди өскээр шийткенинге хамаарыштыр база кеземче херээн оттурган.

Сөөлгү үеде тудуг ажилдарына тускай чөпшээрел чок кижилер хаара туттунуп турар апарганы-биле тудугнуң шынар чок база янзы-бүрү хажыдышкынарлыг болуп келгени чажыт эвес. Ону — “хоойлуга удур ботсайгарылга” деп адаар. Аэропорт тудуун кылып турган “Сулак” КХН-ниң ажилчыннары тускай чөпшээрел чокка тудуг кылырынче эрттирилгени Тыва Республиканың Капитал тудуг эргелелинде алган турган. “Шолбанай” КХН-ниң ажилчыннары тускай чөпшээрел чокка кырганнар бажынын улай тударыне эрттиргениниң түннелинде, объектиниң тудуу куду деңгелге кылдыганы. Ынчал кээрге олар-биле кардынган керээ күш чок болур-дур. Туберкулез диспансериниң, кондитер фабриказының тудугларын харыялап турар бүүдүлгө черлериниң удуртукчуларынга хамаарыштыр бо талазы-биле кеземче херектерин база оттурган.

Лада ОЮН.

Көдээниң хөөннери

КУШТУ ТАРЫЛГАЖЕ МӨӨННЭЭР

Март 10-нүң байдалы-биле алырга, Өвүр кожуунда нинтизи-биле 5269 баш мыйыстыг бода мал, 89857 шээр мал, 1545 аът, 215 хаван кышты багай эвес эрткен. Кыш соок, хар улуг болза-даа, малчыннарның эрес-шудургу ажылының түңнелинде малдың деңгели чүгээр бооп арткан.

Кыштаглаашкыга 3820 тонна сиген база 176 тонна кургаг өдек белеткеттинген турган. Ажыл-агыйлар малчыннарга тараа, сула аймаан база үлээн. Сигенниң 2610 тонназы ажыглаттыган. Кожуун-нүң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол экономизи Хүлер-оол Херел-оолович Ондарның санап турары-биле алырга, чыварлыг, соок часкы үелерде мал чеминиң кур-лаврыры ам-даа четчир.

Ажыл-агыйлар кывар-чаар материалдар талазы-биле берге-дежип турар. Ол-ла чылдагаан-биле ырак коданнарда дус, суг

айтырыы нарын болуп артпышаан. «Ак-Бедик», «Адарган» бүдүрүл-гелериниң коданнардында дус чедишпес. Хуу малдыг малчыннар 1 тонна дусту 2 азы 3 бода-биле сайгарлыкчылардан орнажылга аргазы-биле садып алып аргалыг. Бо хонуктарда кожуун чагыргазы эвээш-биче дузаны кылган. Ооң-биле «Ак-Бедик» бүдүрүлгезиниң Ак-Чыраада арткан сигенин сөөртүр.

Күскү үеде мал аарыгларынга удур тарылгаларны, кыштаглар дезинфекциялаар ажилдарны кылган. Бөгүндө мал аарыгла-

рындан байдал өршээлдиг, ындыг-даа болза чамдык коданнарда кодуур аарыглары кедереп тура-ры, аңаа удур эм-домнуң чедиш-пейн турары дүвүрэнчиг.

Мал оолдаашкыны февраль айдан эгелээн. Колдуунда хуу чоннуң малы төрээн. Амдызында 8520 анай-хураган камгалап алдынган, ол нити төрүүр малдың 21 хуузун тургузуп турар. Ажыл-агыйларда мал оолдаашкыны бо хонуктарда түлүктөп эгелей берген. Көдээ ишчилер малдың чаш төлүн 100 башка онааштыр 85-ти камгалап алып сорулганы салган.

Көдээ ажил-агый эргелелиниң баш бурунгаар санаашкыннарын езугаар алырга, кожууннун девискээринге 55 гектар черге тарааны тарыырын планнап турар. Аңаа 10

тонна үрезин негеттинер, үрезинни субсидия дузазы-биле тып ап, сумуларның ажил-агый бүдүрүл-гелеринге үлээр. Сугаттыг шөл-дер чок, ындыг-даа бол каш чыл-дар бурунгаар ажыглаттынып турган бугаларны катап септээр ажилдарны калбартыр талазы-биле чүнү кылып болурун суму-ларның удуртулгазы ажил-агый-лар аразында сүмележип турар.

1993 чылда Ак-Бедикке 150 гектар черге тараа тараан. Ооң дүжүдү 15-16 центнер чедип турган үелер бар. Кожууннун девискээ-ринге улуг-улуг бугалар 70 чыл-дарда эндерик турган. Чонну ажилга хаара тудар төп таварыштыр керээ зуугаар Ак-Бедиктиң Көк-Сайыр, Саглының Адарган, Дүжерликте бугаларын, Дус-Даг, Чаа-Суур сумуларында Кара-Хөл бугазын катап септээр. Тарылга шөлдерин калбартып,

тараа тарып, оон багай эвес дүжүттү алып дээш күштү мөөн-неп ажилдаар болза, чыл санында мал-биле тараа, арбай-сула ай-маан орнажып ап турар ажил-агыйларга ол улуг идиг болуру билдингир. Ооң кадында чурт-такчы чонну ажил-биле хан-дырарыга, ол ышкаш чоннуң нити социал байдалын көдүре-ринге деткимче болур.

Эрткен каш чылдарда эвээш-биче тарааны тарып ап турган ажил-агыйларның эң бергедежир чүүлү комбайн хөлезининиң өртээ дээрзин эргелелдиң специалис-тери демдегеп турар. Чамдыкта күскү дүжүттөн алган тараа ком-байн хөлезининге безин четпейн баар таварылгалар турган. Техника талазы-биле ажырбас, ажил-агыйлар 1-2 тракторлуг, оларның бирээзи черле ажилчы байдалга турар.

Чойганмаа САТ.

АЖЫ-ТӨЛҮ — ЧОРГААРАЛЫ

Чоокта чаа мени бир таварылга кайгаткан. Эмнелгеге херээжен кижичыткан. Ооң уруглары дүне-хүндүс дивейн, элчип-солчуп кээп турган. Кым деп кижил ол?

Ол дээрге дыка үр үеде көдээ черниң столоваязынга поварлап ажилдап чораан 5 оол, 5 кыстың иези-дир. Ол Бай-Тайганың Кызыл-Дагдан ырак эвесе Сарыг-Хая дааның баарында Ажыг-Кара-Суг деп черде малчыннап олуур. 1990 чылда пенсияже үнген. Уг-базы Зоя Хомушку биле 2 уруглуг огу Семен, Оюмаа Тосланнарның өг-бүлөзи-биле кады 200 шээр малды, элээн хөй инекти, аътты болгаш хаванни тудуп турар малчын-дыр.

Арышмаа Хомушкуевна 65 харлыг. Ол чоокта чаа оорлар халдаашкынындан когарааш, ханының басыышкыны улгадып, аар аараан. Малчынның 10 инээ Барыын-Хемчик уунче ис чок читкен. Ооң ажы-төлүнүң ажил-агыйга кызымак болурунга оларның адазы Дугаржай Тослан улуг салдарны чедирген. Ол үр үеде Тээлиге өртчү болуп ажилдап келген мөге кижичыткан. Езуту-нун чылгыларының, ламаларны репрессиялап турганының, чоннуң езу-чаңчылдарының дугайында адазының солун чугааларын уруг-лар дыңнаарына ынак турганнар. Ол чок болгандан бээр 5-6 чыл болган, оон бээр Арышмаа Тос-

паннның кол дузалакчылары Тээ-лиде эмчи сестразы болуп ажил-дап чоруур улуг уруу Светлана Хертектиң өг-бүлөзи апарган. Светлананың өөнүң ээзи Владимир — өртчү, олар 4 уруглуг.

Тудугжу огу Федор өг-бүлө-зи-биле Кызылда чурттап чоруур. Уруу Алимаа тубдиспансерниң уруглар салбырында ажилдап турар. Чаа-Хөлдөн кээп турар огу Шолбанның өөнүң ишти Чойгана — гинеколог эмчи. А Шолбан боду Москва чоогунга шериг хүлээл-гезин эрттирип тургаш, тудугжу-нун мергежилин шиңгээдип алган. Тудуг ажилдары кылыр, идик даараар болгаш чазаныр ус-шевер. Оларның огу Чаян — 6-гы класста.

Огу Юрий өг-бүлөзи-биле малчыннап турар. Сылдызы — школада, уруу Сайлык автоза-правкада ажилдап турар, келир чылда физика-математика фа-культетинче өөренип кирип алып күзелдиг. Людмила Соян Ак-Довуракта «Тыва даг-дүгү» фабрикасында ажилдап турар. Күдээзи Алексей — база өртчү. А хеймер уруу Айлана Ак-Туругда чурттап турар.

Он ажы-төлдү төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен бо ие эмнелгеге чыткаш безин «Аалда мал-маган кандыг тур ирги, мал аарыглары кедеревейн тур ирги бе, хой оолдаашкыны хүр-менди

эртип турар бе?» деп аалында ажил-агыйынче сагыш човап чыдар.

А чайын аалга 29 уйнуктары база амдызында чаңгыс уйнуу-нун уруу Сай-Суу четкилеп кээрге, дыка хөглүг апаар. Чүгле боорзак быжырып, өреме-чөкпек, кадык хайындырып, ааржы, курут кылып четтигип билир сен. Кырган-ава ооң кадында уругларына алгы-кештен чылыг болуктар, хөректээштер даарап, аргып бээр. Бай-Тайга, Көөп-Сөөк, ие кижичыткан база аныяк-чаллы үелер дугайында оожум ырылар ырлаарына ынак. Элээн шору улуглары кат-чимис, тайга согуназы, мөөгү чыыр дээш тайга-танды кезип чоруп каар. Аътка шаварына ынактар мырыңай хөй. Улуг-улуг уруглар сиген кезер, кыштаг септээр, кыжын одаар ыяш белеткээр. Иениң оолдары шериг эрттирип, ол-бо черлерге чедип каапкан. Ындыг-даа болза төрээн чуртун кагбайн, бурун шагдан ада-өгбелериниң чаагай чаңчылдарын сагып, иезинге дузалажып, малын малда-жып, чонунга бараан болуп чурт-тап чоруур. Чок, бүгү чон арагаже дүлнү бербээн, быжыг, найы-ралдыг, күш-ажылчы оолдар, өг-бүлелер ам-даа бар. Олар күрү-нениң даянгыыжы, чөлөнгижи бооп артпышаан. Улуг өг-бүлениң маадыр иези Арышмаа Тослан, дүрген кадыкшылың экижиң, аарыг-аржыктан сеги!

М.ХАДАХАНЭ.

Кызыл хоорай.

Хандыр басып үлдүрертип каан черинерге редисти ханызы 1,5-2 см, аразы 4-5 см кылдыр тараан соонда, суггарар. Үнүш 3-4 хонгаш бакылап үнүп келир. Часкы соок үелерде шывар.

Ояа АМАЙ-ООЛ.
(Гонорарын солунга арттырдым).

ХОРУМ-ДАГНЫҢ АМЫДЫРАЛЫ

Хорум-Даг суму чагыргазы-ның алыс-ла шын адын Чыргакы-Аксы дээр. Ол ат-биле Аныяк-Чыргакының кирген аксында бо суурнуң туттунганы шын.

Тараа тарыыр сугаттыг тарылга шөлдери ында, малга сигени чүгле кезип белеткээр, шыдал-ла билер, чыжыргана, кат-чимис, амдангы мөөгүнүң ораны-ла ол. Мал-маган одары четчир болгаш артар. Кижичыткан боду-ла күзээр чүве болза, борта канчаар-даа амыдырап болур.

Шаанда 58-59 чыл бурунгаар Чыргакы-Аксынга «Хадың», «Хорум-Даг» МЧАЭ-лерин, ооң соон-да Тывага коллективизация эгелээр, МЧАЭ-лерниң баазазына «Жданов» аттыг колхозту арааттар тургускаш, амгы Хорум-Даг суур-нун таван салып, тудуг-суурун хөгжүдүп, колхозтун өнчү-хө-реңгизинге мал-маганын, терге-шанаан, аргамчы-киженинден бээр эки туразы-биле салгаш, ол үениң эр-херээжен чону ук кол-хозту шыдал-быралыг көдээ ажил-агый артели кылдыр кө-дүрүп эккелген турган.

Кончуг хайлыг чамдык колхоз-тары улгаттыр каттыштырар дээн үстүкү черлерниң күштүг алба-даашкыны-биле кожазында Чы-раа-Бажынга каткаш, чаңгыс кы-лып каан турган. Кажан реформа-лар эгелей бергенде, 1990 чылдар-ның эгезинде аңгылангаш, өнчү-хөреңгизин деңге үлешкен. Улаш-тыр «Хорум-Даг» колхоз канчаар-даа хөгжүй бергиже болган. Ынчалза-даа амгы үеде көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинде бай-дал мурнукузу дег эвес. Чыргакы-Аксында аскап турар бир айтырыг бо. Ол канчаар, «шаг шаа-биле турбас» деп чүве бар, аныяк удур-тукчулар ону чоорту сегидип эккээр боор деп идегеп кааш, амыдыралдың өске талазынче кирип көрейн.

Хорум-Даг суму чагыргазы-ның ажилы-биле кыска таньжып көөрге мындыг. Суму даргазы Шолбан-оол Ооржакович Сен-дажы көдээ ажил-агый технику-мунуң мал эмчизиниң салбырын дооскан. 2003 чылда суму дарга-зына соңгуттурган, ооң оралак-чызы Уран Омчай-ооловна Хо-валыгың тускай эртеми — бухгал-тер. Суму чагыргазында 1998 чылдан бээр ажилдап турар. Бо даргаларның кайызы-даа — Чыргакы-Аксы чурттуг, хып дээн аныяктар.

Ол суурдан Чадаана хоорайга чедир 45 километр, ыңай-бээр аргыжарда орук база ажырбас. Хууда чиик машиналар чонну сөөртүп чоруп турар. Суурда 130

өреге бар. Чурттакчы чону 492 кижичыткан, өөреникчилер саны — 124, уруглар садында 35 бичини чаштар турар. Пенсионерлер 75 кижичыткан, ооң иштинден «Күш-ажылдың хоо-чуну» деп шынзылгалыг 24 ха-мааты бар. 101 иеги күрүнеден пособиени төлеп берип турар. 79 өг-бүлө мал-маганын тудуп, өстүрүп турар. Хөй мал өстүрүп турар өрегерлерге МЧАЭ болгаш колхоз-совхозтун тургузукчула-рының бирээзи Бегзи Монгуш хамааржыр. Ол 100 ажыг шээр малды, 25 инекти, 10 баш чылгыны тудуп турар. Каадыр-оол Буга-жыкович Куулар 120 хой-өшкүлүг, Сарбаа Куулар 200 ажыг шээр малдыг, 60-70 инектиг, Чечекмаа Бопуулаевна 80 ажыг шээр малдыг, Оолак Өм-Шыыраповна Монгуш 130 баш хой-өшкүлүг, 15 хире аът болгаш инектиг. Өршээл-Даг аттыг арат ажил-агыйлыг Байлак Дондуповна Дагба 200 хире баш шээр малдыг болгаш инектиг. Олар болгаш өскелер-даа эртип турар узун кышты менди-хүр ашкан, мал төлү хорамча чок.

Чеден хардан өрү 10, 80 хардан өрү 3-4 хире өгбөлөр бар. Тайбың Куулар 88, Чыңак Сарыглар 84, Дары-Сүрүү Монгуш 83 харлыг, олар ам-даа чиик адак чурттап оорлар. 2004 чылда 9 чаштар төрүттүнген, ол сан 2003 чылда 7 турган. Хорум-Даг ортумаак шко-лазында үр чылдарда башкылап ажилдаан Сүрүң Монгуш, Люд-мила Сарыглар, Сонгулда Ондар, Частөк Куулар болгаш бо шко-ланы 18 чыл директорлап келген Малжей Ховалыг болгаш өске-лерни-даа адап болур. 113 ажил чок хамаатылардан 30 кижини эрткен чылын ажилга тургускаш.

Суурга чаа төрүттүнген чаш-тын, өгленешкен аныяктарның база мөчээн кижиниң херечилелин кылдырарда, албан-биле Чадаана чедери — берге айтырыгларның бирээзи бо. Мону чонга таарым-чалыг кылдыр шиитпирлээр үе келбээн бе?

Ол ышкаш спортзал чок. Оон аңгыда тараа тарыыр, чурттаар бажың-балгат тудуп алып күзел-диг аныяктарга эрткен чылын дуза көргүстүмнээн. Чингелделиг хө-мүр-даш алып ужурулг кижилер алып ужурулг хөмүрүнүң чамдык-тарын ап чадашкан, ону кан-чаарыл? Бир берге социал ай-тырыг — суурда нитиниң чунар-бажыңы чок.

Ындыг-даа болза Чыргакы-Аксында суурнун арат чонунуң ажил-амыдыралында дендии баксыраан чүве чок, бир демниг ажилдап турар улус болду.

Оолак КАРА-САЛ.

Батун

Батун — хөй чылдыг согуна. Бо үнүште С, В витаминер элбек. Эң ылаңгыя С витамин борбак согунада барындан ийи катап хөй. Хар эрээш, чер карарып турда, ол үнүп эгелээр. Соок хүннерде үнери багай. Черни белен далдавас. Ону тарыырда үрезинни каш хонукта шыгыткаш, чымчады басып үлдүрертен, суггарган черге үрезинни 1-1,5 см ханы кылдыр тарып олуртур.

Баштайгы чылында ооң чым-чак сывын чемге ажыглаар, ийиги чылында чамдык сыптарның баш-тарына үрезини чыгып эгелээр. Ол үеде херек үрезинни арттыр-гаш, арктаннарын улгатпаанда кезип кааптар. Батун хөй ажаалда хереглес-даа бол, ооң довураан

чимчадып, чашпанын арыглап турза эки. Сыптарның аразы сы-рый апарза, чамдыктарын чылда 2-3 катап дазылындан турар. Батунну чаңгыс черге 4-5 чылда солувайн өстүргөш, ооң соонда шуптузун туруп каапкаш, орнунга үрезинни олуртур.

Редис

Редис витамин С-биле байлак. Редисте органиктиг бүдүмелдер болгаш дус хөй, ыңчангаш ижин-шөйүндү эргил-дезинге эки. Ол соокка шыдамык, ыңчангаш ону эрте тарыыр. Редис чаңгыс чылдыг, тараан соонда 20-23 хонгаш-ла бьжар. Ону тарыыр черге өдек холувас. Ириндини холуп болур. Суггарылга эвээ-жээрге, чемижи бичелээр.

Тиелелгениң 60 чыл ою

Шылгараңгай шериг полководчулары

ИВАН БАГРАМЯН

Жуков, Рокоссовский, Еременко, Баграмян... Бо аттарны колдуунда кижилер бүрүзү эки билер дээр болза, ында кандыгдаа частырыг чок. Ада-чурттуң Улуг дайынының алдарлыг бо полководчулары Ленинградтың командирлер составының билег бидер курстарыга чаңгыс бөлүккө өөренип турганын чамдык кижилер билбес чадавас.

1924-1925 чылдарда бүгү талазы-биле онзагай бо дөрт командирлерниң аразында кайгамчык улуг, шынчы эр найырал — алышкыларның найыралы төрүттүнген. Келир үениң дөрт маршалдарының аразында найыралдык чаа хевирлери — сеткил-бодалдарның, идеалдарның чаңгыс аайы, чуртталгазының сөөлгү минуталарына чедир бодунуң чонунга, интернационализмге (орус, поляк, украин, армян националдыг) дөрт алышкылар бараан болурун шийтпирлээнер, олар бот-боттарыга үргүлчү дузалажып, деткижи чорааннар.

Иван Христофорович Баграмян Елизаветполь (амгы Кировобад) станциязынга ажилчын өгбүлөгө төрүттүнген. Демир-орук училищезинге өөрөнгөн, орук албанының участка техниктинге ажилдап тургаш, Кавказка турган орус шериг кезезинче эки тура-биле шериг албаны эрттирип чорупкан.

Арменияга совет эрге-чагырга тургустунган соонда аъттыг шеригниң эскадронун, полку, дивизияны удуртуп турган. Иван Баграмян шериг талазы-биле теоретиктиг болгаш практиктиг билин доктаамал бедидип, командирлер составының билег бидер курстарын, ийи шериг академиязын дооскан.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээр бүдүүзүндө шериг штавының оперативтиг килдизин, оон Киевтин онза шериг округунун штаб килдизин удуртуп турган. Дайын

эглээндө Мурнуу-Барыын фронтунун штаб начальнигиниң ора-лакчызынга, начальнигинге ажилдаан. 1942-1943 чылдарда Барыын фронтунун 16-гы шеринин, 1943 чылдың ноябрь айдан бээр Прибалтиканың бирги фронтунун командылакчызы турган. Дайынның сөөлгү айларында Белоруссияның үшкү фронтунун командиринге ажилдаан.

Иван Баграмянның команди-лаан шериглери Киев, Ростов, Орлов, Прибалтика, Чөөн Пруссия, Жиздринская, Кенигсберг бол-гаш өске-даа хөй санныг хоорай-ларны, суурларны хостаары дээш тулчушкуннарга маадырлыгы-биле тулчу, немец элекчилерни чылча шаварынга боттарының улуг үлүүн киригенер.

Дайын соонда чылдарда Прибалтиканың шериг округунун командири, Шериг академиязының Кол штавының начальниги, ССРЭ-ниң Камгалал яамызының сайы-дының ора-лакчызы, Чепсектиг Күштерниң тылының начальниги болгаш өске-даа харысалгалыг шериг албан-дужаалды күөстөкөн.

Кайгамчыктыг шериг полк-водчунун күрүнө мурнунга улуг ачы-хавыяазын барымдалааш, Совет Эвилелиниң Маадыры атты ийи катап тывысқан. Чеди Ленин, үш Кызыл Тук, ийи Суворов бол-гаш өске-даа хөй санныг орден-нер, медальдар-биле шаңнаан.

Иван Баграмянның ады-биле Арменияда районну, Ереван, Калининград хоорайларда проспекти-лерни адаан.

Г.ЛОБАРЕВ.

1943 чылдың сентябрьның 1-ниң хүнүндө Тываның барык бүгү девискээринге кайгамчык чылыг, кааң хүн болган. ТАР-ның найысылалы Кызыл хоорайның кудумчуларына аъттыг, чадаг кижилер, хоорай кыдыын-га тергелиг, тевелерлиг кижилер мырыңай чык долу: кижилер бажы кизирт, аът бажы козурт турган. Эки турачы 206 дайынчыларны, офицерлерни капитан Кечил-оолга командылаткаш, Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтунунче ол хүн бүгү Тыва үдээ.

Ынчаарда тыва эки тура-чыларның аразында эң-не узун, мөге-шыырак үш кижилер турганын ам-даа утпаан мен. Оларның бирээзи Барыын-Хемчик чурттуг Пичен-оол болган. Ол ынчаарда-ла анаа дайынчы эвес, а немец фашистиг элекчилерниң танкы-ларын, куяк машиналарын өрттен-дир боолаар адыгжылар взводунун командири турган. Ол 1920 чылда Барыын-Хемчиктин Шекпээрге малчын, тараачын, аңчы, балыкчы арат Күзечиниң өг-бүл-езинге төрүттүнген. Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтунунче кажан ол эки тура-биле аъттанып турган үеде чүгүлө чээрби үш харлыг аныяк оол турган...

Тываның Араттың революстуг шериниң биче командирилер школазын анаа дайынчы Пичен-оол 1942 чылда чедиинкиниң өөренип доозарга, старшина деп шериг дужаалын аңаа тывысқан. Ынчангаш немец-фашистиг элекчилерниң танкыларын өрттен-дир, үрей боолаар адыгжылар взводунун командиринге ону томуылаан.

Фашистиг элекчилерге удур кадык-дошкун тулчушкуннар үезинде Украинаның Ровно, Дубно хоорайларын, суурларын хостаар дээш совет шериглерниң ховар халдаашкыннарының чедиинкиниң болурунга гвардейжи старшина Тимофей Пичен-оолдун командылаан взводунун адыгжы-лары боттуп үлүүн кириген. Ол бодунун эрес-дидимин, команды-лап билер бедик мергежилдин чаңык ышкаш тулчушкуннарның үезинде бадыткап көргүскөн. Дайынның танкыларын өрттен-дир, үрей адар дайынчыларның иштинден гвардейжи Донгак Белекей шылгарап, фашистерниң хөй танкыларын, хүлер шывылыг

ГВАРДЕЙЖИ ПИЧЕН-ООЛ

машиналарын узуткаан.

Старшина Пичен-оол бодунун ээлчээндө фашистерниң чеди танкыларын болгаш хүлер шывылыг куяк машиналарын узуткаан. Дайын шөлүнгө көргүскөн эрес-маадырлыг чоруу болгаш аңаа идегеп дааскан взвоту мерге-жилди башкарып шыдааны дээш Тимофей Пичен-оолду Алдар орденниң үшкү чергези болгаш Тыва Арат Республиканың Күш-ажыл ордени-биле шаңнаан.

Дайын сөөлүндө тайбың чыл-дарда Тимофей Күзечиниң гвар-дейжи адын кажан-даа оскунмаан болгаш база-ла маадырлыгы-биле ажилдап чораан. Баштайгы чыл-дарда Улуг-Хем, Барыын-Хемчик кожуннарның шериг комиссари-дынга ажилдаан. А кажан обла-стың партия школазын өөренип дооскан сөөлүндө партияның Барыын-Хемчик райкомунун ниити килдизин элээн каш чылдарда эргелекчилеп, өскөн-төрзөн чери болур Шекпээр девискээринде "Дөн-Терезин" колхозту дарга-лап, кижилер-биле ажилдап били-рин, организацы салым-чаянын бадыткап көргүскөн.

Көдээ ажил-агыны сайзыра-дыр, мал болгаш чер ажылының продуктулуун бедидер дээш патриоттук шимчээшкин кажан эгелээндө уде Т.К.Пичен-оол Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга турган эң-не хожудаңгай совхозту хүлээп алган. Оң директорлааны Партия-ның XXII съездизи аттыг совхоз чүгүлө кожунга эвес, харын бүгү республикага мурнакчы ажил-агыларның бирээзи болган. Сов-хозтуң Дөргүн сүт-бараан ферма-зынга беш чүс ажыг саар инектер турган. Ада-чурттуң Улуг дайы-нының киржикчизи Вера Байлак чыл бүрүдө бир инектен-не 3 муң литр сүттү саап, шалыпчыларның мурнуку одуруунга турган.

Хожудаңгай турган совхозту Тимофей Пичен-оол кандыг арга-биле мурнакчыларның одуруунга кирип шыдааны деп айтырыгы эвээш эвес кижилер сонургап турган. Хамыктың мурнунда көдээ ишчилер-биле ажилды Тимофей Пичен-оол могаг-шылаг чокка чорудуп эгелээ. Тодаргайлаарга, корум-чурум мурнунда санда-

раан, арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкениң непер-рэн турган совхозка езулуг ко-рум-чурумну катап тургузар тала-зы-биле гвардейжи Пичен-оол, оон фронтучу эштери Вера Бай-лак, Ооржак Даңзы-Белек биле шийтпирлиг хемчеглерни боттан-дырган. Совхозтуң бүгү ажил-чынарның харысалгазын бедиткен, агрономия болгаш зоо-ветеринарның үндезиннерин өө-ренир бөлгүмнерни, лекция, беседа-ларны, кижизидилге ажилын күштелдирген. Бо бүгү хемчег-лерни боттандырап талазы-биле совхозтуң партия, комсомол орга-низацияларны, суму чагыргазы, херээженер чөвүлели база эш хуузуңуң суду совхоз директо-рунга улуг дузаны көргүскөн.

Тайбың үеде чымыштыг ажил-дааны дээш, хожудаңгай совхозту сегиткени дээш Т.К.Пичен-оолду Октябрь революциязы болгаш "Хүндүлелдин Демдээ" орденнер-биле шаңнаан. Оон ыңай дайын болгаш күш-ажылды эрес-шудургу хоочунун "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Күрүнө номуңга 2001 чылда дүрүм езуугар кириген. Оон чурун болгаш допчу намдарын Күрүнө номуңуң 182-ги арнында парлаан. Ында бижээни болза: "Т.К.Пичен-оол — Ада-чурттуң Улуг дайы-нының чылдарында фашистиг Германияга удур совет улустун демиселинге боттуп үлүүн кирип, хөй миллион совет солдаттар, офицерлер-биле кады делегетиниң көрүп көрбээни тулчушкуннарга киржи, Тиелелге дээш чаалажып чорааннарның бирээзи-дир".

Дайын болгаш күш-ажылдың ол маадырының изиг чүрээ кажан ол сезен беш харлап бар чораан назынында сокпастан. Тимофей Күзечиниң Пичен-оолдун дайын-чы болгаш күш-ажылчы амыды-рал-чуртталгазының чырыктылыг овор-хевири Тываның хөй нацио-налдыг чонунун алгаш болгаш ке-лир үеде хөй салгалдарыга чаа-гай үлегер-чижек болур.

Алексей ДУГЕРЖАА,
Дайын болгаш күш-ажыл
хоочуннарының Кызыл хоорай
чөвүлелиниң президиум кежи-
гүнү.

БЕЛЕК ЧЫЫЖЫНЫҢ КОМИССАРЫ

1941 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээрге, Чаа-Хөл кожунунун чону хайнышкынның ажилдап эгелээнин Коммунистг партияның хоочуну Роман Серенмаевич Хунай-оол тодаргай чижектер база сан-чугагайлар адап оргаш, чугаалап олурду.

Ынчан суму бүрүзүгө фронтуга дуза-ламчы чыыр тускай комиссиялар ажилдап турган. Ак-Туругга ыңдыг комиссияны Алексей Корзай огул Чөржей-оол даргалап турган. Ол — Роман Серенмаевичиниң ба-жасы.

Дайын чылдарында Алексей Корзай-оолдун организакчы талантызы онза илерзэн. Ол Көк-Мойнактың көшкүн араттары эвилелдеп, "Улуг-Даг" МЧАЭ-ни үндөзүлөп тургускан. 1945 чылга чедир Ак-Туруг сумузуңуң белек комиссиязының даргазынга ажилдаан. Бо дээрге дүн-хүн дивес, кандыг-даа шөлээ-дыштанылга чок, күрүнөдөн чаңгыс-даа акша албас, хөй-ниитиниң анаа-ла даалгазы, ону ак сеткилдиг күөсөдип турган. Ынчангаш ТАРН ТК-ның Чингине секретары, генерал-лейтенант С.К.Тока Чөржей-оолду кончуг эки билер болгаш Ак-Туругга келгенде оон өөн черле оюп эртпест турган. Чөржей-оолду белек комиссиязының комиссары деп адап, аажок хүндүлээр чораан.

Дайын үезинде Ак-Туруг сумузуңга 390 ажыг өреге санаттынып турган. 1942 чылда фронтуге 500 чылгы, 520 бода, 7500 шээр малды, 5000 чолдак шериг тоннары, 7000 хол-хаптарны, 7210 килограмм саржагы чоруткан.

1942 чылдың март айда 105 шанактыг аът-тарга мөөк белекти Кызылга чедирдивис. Ынчан кончуг аныяк турган Докан-оол, Ар-таа, Сагаан, Данзырын, Дугар-оол, Черзи сулгар баштаан 120 кижилер "Кызыл кошту"

үдеп чорду. "Кожуңуң узуну бир километр чеде бээр болбас ийикпе" — деп Алексей Корзай-оолдун чугаалап органын Роман Серенмаевич ам-даа сактып орат. Ынчангы Ак-Туругнуң аныяктары эң идепкейлиг киржи турган. Оларның кызымак күш-ажылын ТАР-ның революстуг аныяктары-ның эвилелиниң Төп Комитеди бедидип-биле үнелеп, эң-не идепкейлиг арвезчи Дамдын Даржайга 1943 чылдың январь 12-де Хүн-дүткел бижикти тывысқан. Ак-Туруг суму-зу фронтуга белек чыыр талазы-биле социалистиг чарышка тиилекчи бооп, 1942 чыл-дан 1945 чылга чедир Чаа-Хөл кожунунун шилчиир Кызыл тугунун эдилекчилери бооп келген.

1943 чылда маадырлыг Кызыл Шеригге эң эки аъттарны дузаламчыга бээр дыка улуг ажилды А.К. Чөржей-оол организас-тап чоруткан. Ол чылдың август айда 600 ажыг чыраа, саяк, чүгүрүк аъттарны Бии-Хемде, Борбак-Хаакка ССРЭ-ниң төлээ-ринге хүлээдип берген. Бо харысалгалыг ажилга Дазыл-Самбуу, Отамаа, Биче-оол (Дүктүг), Хоюу-оол Сат олар эрестиг киришкенер.

Улуг Ада-чурт ССРЭ-ге дузалаар тала-зы-биле Чөржей-оолдун өг-бүлөзи өске-лерден база чыдып калбаан. 3 аътты, 3 инекти Украинаның хосталган областарыне чор-руткан. 15 хойну, өшкүнү база 1000 акшаны берген. Кажан ТАР ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттыжа бергенде 3780 рубльдин облигациязын (Күрүнө чээлизин)

садып алган.

Алексей Корзай-оол Чөржей-оол фронтуга дузаламчы чыыр чугула ажилы-биле чергелештир Ада-чурттуң Улуг дайы-нының чылдарында Ак-Туруг сумузуңуң нам комитединиң (парткомунун) секретары бооп база ажилдап турган. Ол бедик харысалгалыг хөй-ниити ажилын Ак-Туругга В.И. Ленин аттыг колхоз тургустунган соон-да безин 1949 чылга чедир чорудуп келген.

1952 чылда колхоз баштаар черин даргалап турда чамдык назыны улгады берген бода малдарны брактап, аныяк мал-дарга орнаар ажилды чоруткан. Чижээ-лээрге, бир инекти ийи казырага орнаар. Ол мал бажынга кандыг-даа когарал чедир-бези билдингир турбуже, чамдык кижилер-ниң нүгүлдээниң уржундан ону тудуп хоругдаан. Сталин өлгениниң соонда, 1953 чылда, ону кем-херек үүлгеткен барым-даазы чок дээш хоругдалдан хостаан. Ча-ныш-сыныш чок Алексей Корзай-оол Чөр-жей-оол хосталып келгеш, колхозунга туу-бу бүдүрүлгезин организастаан. Ол дээрге тыва кижиниң кажан-даа кылып чорбааны чаа болур чүүл. Ам безин тууьбуну Саян артындан ап турар болгай бис. Бежен чыл-дарда Ак-Туруг суурнуң хамык пещаларын колхозчулар боттарының кылып алганы тууьбулары-биле салып алган болгай. Бо хүннерде ыңдыг биче бүдүрүлгелерни аядары ажыктыг.

Алексей Корзай-оол чүгүлө бодун бодап чурттап чорбаанын бо каш чи-жектерден безин көрүп болур-дур. Ам оон эгелеп кааны коллективтиг ажил-ижин Ак-Туруг чону улам чаартып, байлакшыдып, мал-ды өстүрүп, тараазын тарып, ажы-төлүн өөредип, даартагы хүнчө бүзүрелдиг базып оларар.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

САНАП, ФАКТЫЛАР

1941 чылдың июльдан ноябрьга чедир фронт чоогундан 10 миллион ажыг кижини, 1360 улуг бүдүрүлгени көжүргөн. Чурттуң чөөн чүк районнарынче көжүргөн бүдү-рүлгелер боттарының продукциязын 3-4 неделя болгаш үндүрүп эгелээ.

Совет шүүргедекчилер, штурмовиктер, бомбардировщиктер фашист машина-лардан артык күштүг турганы билдингир. С.В. Ильюшинниң чогаатканы ИЛ-2 дээр штурмовиги тактика-техниктиг шынар тала-зы-биле дайын киржикчилериниң самолет-тарындан күштүг болгаш дээштиг турган.

Совет самолеттар Ада-чурттуң Улуг дайынынга немец авиацияга оскунганы 100 муң самолеттарындан ниитизи-биле 77 муңу узуткаан.

1941 чылдың июльдан 1945 чылдың августка чедир тыл ажилдакчылары фронт-туга 102,8 муң танкыны, 112,1 муң дайынчы самолеттарны, 482,2 муң янзы-бүрү боо-чепсекти, 351,8 муң минометтарны, 19,8 миллион ажыг винтовкаларны, карабин-нерни, пулеметтарны берген.

Тылга ажилдап турган совет кижилер-ниң маадырлыг күш-ажылын Төрзөн чурт бедидип-биле үнелээ. Дайын чылдарында 119 муң кижиге Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты, 204 муң ажыг ажилчынар, колхозчулар, интеллигенцияның төлээлери орденнер, медальдар-биле шаңтанкан.

Совет Чепсектиг Күштерниң төөгүлүг Тиелелгениң кол үндезиннериниң бирээзи бистиң дайынчыларыбыстың маадырлыг чоруу болур. Дайын үезинде эрес-маа-дырлыг чоруу дээш 11 муң ажыг кижиге Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывысқан, 7 миллион ажыг кижини орден-нер, медальдар-биле шаңнаан.

Архивтен алган.

Чылдар болгаш кижилер

Кижини назыны кыска-даа болза, ол узун төөгүлүг болуп артар. Чаңгыс катап чурттап эртер назынында чонунга, чуртунга төлөптүг бараан болуп каары дег аас-кежин кижээ каяа турар боор. Ындыг салым-чолду чурттап эртер дээш кижини бүрүзү туржуп чоруур. «Берге-даа болза, сеңээ таварышкан салым-чолду чурттап эртер сен, ол чүгле кижини мөзү-шынарындан хамааржыр чүве» деп көрбээни чок хоочун өгбө Оюн Шойбанович Тарма Таңды-Ууланьч улуг сынынга, аңчылар одаанга иелээн хонуп чыдырывыста чугаалап органы утундурбас.

Шынап-ла, бо чурттап келген назынында көрбээни чүвези чок кижини бирээзи — Оюн Тарма дээрзин ооң узун төөгүлүг амыдыралындан көрүп болур. «Берге-даа болза, сеңээ таварышкан салым-чолду чурттап эртер сен» дээн сөзү ооң чуртталгазының нарын, берге болганын сөглөп чыдар. Ол 1912 чылда Эрзинниң Качыкка төрүттүнген, ам бо хүнде 94 харлыг, Таңдының Сосновкада уруунуң бажынында чурттап олур ийин. Ооң чурттап эрткен төөгүлүг амыдыралын кысказы-биле номчукчуларга таныштырарын кызыдып көрей.

Алыс боду Эрзинниң Качык чурттуг болгаш бичиизинден тура моол дылды арыг билер кижилерниң бирээзи. 1925 чылда Кызылга моол бижикке өөрөнгөн. Борта сагындырып каар чүве дээр, ол үеде тыва бижик үндөзилеп тургустунмаан турган. Өөрениринге салым-чаянныг оолду Ойрот-Тураже үш чыл өөредип чорудупкан. Орта өөренип тургаш, орус бижикти өөренип алган кижини боорга, ТАР-ның Чазаа 1929 чылда Ленинградтың Чөөн чүк улустарының Энукица аттыг институтунуң ажилчын факультетинде өөредип чоруткан. Оюн Тарма бичиизинден тура тыва болгаш моол дылдарны билер турганы салдарлыг болган кадавас, орус дылды улуг бергедээшкин чок шингээди ап турган. Ол Ленинградка Тываның салым-чаянныг оолдары — чогаалчы Сергей Пюрбю, эмчи Серекей, төөгү эртемдени Оюн Долгар-оол, Апый башкы, Мандараа дээш, өске-даа ат-алдарлыг кижилер-биле кады өөренип чораан.

1932 чылда Ленинградтың Чөөн чүк улустарының институтун дооскаш келирге, ТАР-ның Чазаа 20 харлыг Оюн Шойбановичини Тыва Төп кооперацияны ооракчы даргазынга томуйлаан. Бо чылын Тываның кооперациязының тургустунганының 80 чыл болган байырлыг хуралына Тываның Хереглекчилер эвилелиниң даргазы Х.Д. Монгуш бодунуң илеткелинге Тывага кооперация шимчээшкинин организастан тургузарына төлөптүг үлүүн кириген кижилерниң бирээзинге Оюн Тарманың адын адааны таварылга эвес. Алды чыл иштинде Тыва Төп кооптуң ора-

Өөренири эки чораан болгаш орустаары база эки турган. Чүге дээр, репрессияны ол үеде Тока дорт удуртуп турган деп чамдык кижилер буруудадып турар. Ол ындыг эвес, репрессияны колдуунда ССРЭ-ден келген чөвүлекчилер деп кижилер башкарып турган. Мен база багай эвес орус дылга чугаалаар турган болгаш ону дыннап турдум.

Оюн Шойбановичиниң чугаазы-биле алырга, ону эттеп-соп хилинчектевезен-даа болза, изиг демир чанынга моорап кээп дүшкүжеге чедир тургузуп турган болду. Ийи талазында, мораль талазы-биле кончуг берге бай-

герден хосталып үнгеш, Кызылдың мебель фабриказынга чазаныкчылап ажилдай берген. Дайын чылдары, корум-чурум кончуг шыңгыы турган. Чоннуң дайзыны кылдыр шииттирип чораан кижини эртен даң бажындан орай дүнеге чедир ажилдап турган. Бичии-ле чылдагаан тыптыр болза, ону катап шииттирип каары чайлаш чок дээрзин ол билер турган. Алызындан шевер кижини болгаш, берген планын 150-200 хуу чедир күүседип тургаш, кымга-даа чеме-летпейн турган. «Намдарында аар чүктүг» кижини кончуг серемчилелдиг ажилдап турдум. Дайын үези турган болгаш фабрикага

Ол бодунуң бедик культуразы, кижизиг мөзү-шынары, биче сеткилди-биле чоннуң хүндүткелин чаалап ап чораан. Тыва чоннуң буруну чаңчылдарын эки билери-биле холбаштыр Россияның бедик культуразы хоорайы Ленинградка өөренип чорааш, оон дыка хөйүн өөренип, билер алганы-биле делгем билигиг, бүдүштүг удуртукчу болуп чораан. Ол орус-даа, тыва-даа чоннуң аразына ажилдап чорааш, аныяк кадрларны кооперация шугумунга өөредир талазы-биле эвээш эвес үлүүн кириген кижилерниң бирээзи.

1963 чылда Сарыг-Сепке кожо дооргалат турда С.К.-Х.Тока сургакчылап чедип келгеш, Оюн Шойбанович-биле ужурашып чугаалашкаш, РСФСР-ниң Дээди судунче билдиришкин бижирин сүмелээн. Улуг даргазының сүмезин езугаар билдиришкинни бижиртерге, ол-ла чылын РСФСР-ниң Дээди суду кем-херек үлгединиң составы чок дээш агарткан, партия Тыва обкомунуң бюрозунга партияга катап тургузуп каан. Ол 1935 чылдан бээр нам кежигүнү, Тывада эң хоочун коммунистерниң бирээзи.

Оюн Шойбанович — төрүмелинден салым-чаянныг аңчыларның бирээзи. Бай-Тайганың Хемчик бажындан эгелээш Сүт-Хөлдүн Хан-Дээр, Тожунуң, Каа-Хем бажының тайгаларында, Таңды-Ууланьч муруну сынардында ооң будун баспаан тайгалары чок деп болур. Узун назынны назылап чоруунуң бир чылдагааны ында-ла турган боор. Каш чылдар иштинде Чадаананың, Сарыг-Септин аңчылар-тывыш ажил-агыйларын директорлап, Самагалдайның аңчылар-тывыш ажил-агыйына үр чылдарда ажилдап чораан.

Буянын өгбө, төлөптүг ада Оюн Шойбанович хөй уругларны кижизидип өстүрүп, эртем-билигге чедирген, оларның ачыдузанын көрүп чурттап чоруур. 94 харлыг хирезинде ооң угааны чарт, сагыш-сеткили байлак. Эрткен үени дүүнүг хүн дег сактып чугаалай бээри мени кайгадып орду. Феодалдыг Тывадан эгелээш ону чүнү көрбээни кижини дээр боор. Чамдык кижилер дег ол эрткен үени бактаар хөңнү чок, «төөгүнү бактаан ажы чок, ол ниитилелдин эргилдеси болур, ону кижини бүрүзү чурттап эртер ужурул» дээни база ханы уткалыг. Ады өлбөзүн, алдары чытпээни хоочунуң намдарындан кыска чүүлдерни таныштырарга мындыг-дыр.

Сергей ХЕРТЕК.

АДЫ ӨЛБЭЭН, АЛДАРЫ ЧИТПЭЭН

кылып чоруткан кижилерниң бирээзи.

1938 чылда Тывага халаптыг репрессияны чылдары эгелээн. Ооң «хамчыы» Оюн Шойбановиче база таварышкан. Ол дугайында мынчаар чугаалады:

— Ол үеде Тывага Төп кооптуң даргазына Сат Лопсан, ооракчызынга мен ажилдап турдум. Сат Лопсаны тостуң херезинге холбашкан дээш Чурмит-Дажы суглар-биле кады боолап шиткен. Ооң соонда Төп кооптуң даргазынга Оюн Увангур ажилдай берди, ону саадаванда-ла база боолап шиткен. Сөөлүндө Ээрбек чурттуг Оюн Чүлчүк-оол даргалап турда, мен база ооракчызынга ажилдап турдум. Ол даргамны 8 чылга шиидип кагдылар. Мени 1938 чылдың декабрь 22-де Ленинградка кады өөренип чораан эжим, ИХЯ-ның сайыдының ооракчызы турган Мандараа тудуп бажындады.

— Силерни Оюн Танчайның күдээзи турган дээш буруудаткан дээрши шын бе, Оюн Шойбанович?

— Чок. Ындыг чугаа турбаанда. Мени тудуп бажындап турда, 26 харлыг, бот турган мен. Кол-ла буруудаткан чылдагааны болза мээң ийи даргамны боолап шиткен, бирээзин 8 чылга шиткеш, бо база кайын анаа турар деп карааш, тудуп бажындаан. Мени тудуп бажындаан кижини — кады өөренип чораан эжим Мандараа. Ооң меңээ дузалажып болур аргазы турган. Ынчалза-даа меңээ кандыг-даа дуза чедирбеди.

далга таварыштырып турган. Ооң чанынга колдуунда адып шиидер кижилерни бажындап турган. «Кандыг-даа берге байдалга турда, тыва кижини белең мөзү-шынарын чидирбес боор чорду. Камералар аразына манза хаккаш, аразында хирээнди уруп каан, анаа хостуг чугаалажып турар чүве болгай. Мээң камерам дужунга боолап шииттирген Оюн Увангур биле «Эзир-Кара» аъттың ээзи Санданмааның ырлажып чыдарын дыннап чыттым. Өлүмден кортпас, түрлүг эрлер чордулар ийин» деп, ол ам-даа сактып оорар.

Оюн Шойбановичини 6 ай иштинде бажындап, хилинчектеп келгеш, үштүң киржилгези-биле 5 чылда шиидип каан. Бир бергени лагерге көрдүм дээр кижини. Ол үеде лагерге колдуунда чоннуң дайзыннары, репрессияга таварышкан кижилер колдаан турган. Оларның аразында 70-80 хар чедер берген хелин, кешпи дужаалдыг лама башкылар база дыка хөй турган. Орукка, албаннаар черлерге өлгүлөп калган чыткылаар дээр. Репрессияны кончуг халаптыг болган кол чүүлү чүл дээр, чоннуң чүгээр дээн эртем-билигиг, эрге-дужаалдыг кижилериниң бажын чигени болур. Ол үеде Оюн Шойбанович Тывада кооперация талазы-биле ховар дээн эртем-билигиг кижилерниң бирээзи турган.

ТАР-ның ИХЯ-зы Оюн Шойбановичиниң херезинден 2 чылды казааны-биле 1941 чылда ла-

болганчок-ла хурал, митинг болур, ону эрттирип улуг даргалар келирге, бүдүү дезе бээр турдум. Тыва Төп кооптуң ооракчы даргазынга ажилдап турумда, мени танывас кижини чок-ла болгай. Чоннуң дайзыны республиканың бир кол бүдүрүлгезинде ажилдап турар деп буруудады бээр ирги бе дээш ынчал турганым ол-дур ийин» дээр.

Кажан Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составына каттыжып киргениниң соонда, оон улаштыр Ада-чурттуң Улуг дайыны төнгөн соонда, репрессияның ниити байдалы «чымчай» берген хире боорга, 1945 чылда Самагалдай кожлозунуң бүдүрүлгө талазы-биле даргазынга ажилдай берген. Орта ажилдап тургаш, кожлонуң баазына идик септээр, даараныр, дус уштур, туйбу бүдүрер, чазаныр цехтерни тургузуп, ажыы-биле чугаалаарга, Самагалдай кожлозун көктүг дөңчө үндүр идип келген кижилерниң бирээзи. Удуртур ажилга ооң организакчы салым-чаянны өөренип көргөш, республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң айтышыкыны-биле Барыын-Хемчиктин, Бай-Тайганың, Каа-Хемниң кожлоларын даргалап, төлөптүг ажилдап чораанын чон утпаан. Ол хамаанчок Тываның Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, кооперацияны хоочуну З.А. Шишигина «Мээң баштайгы дагдыныкчым — Оюн Тарма» дээр кижини болгай. Бо безин кайы хире бедик үнелел-дир.

Арбаннар аразына

ТИЛЕЛГЕ — «КАЗЫЛГАНДА»

Чоокта чаа Мөңгүн-Тайга кожунуң Төлээлекчилер хуралының хол бөмбүүнге шилчип чоруур кубогу дээш арбаннар аразына маргылдаа болуп эрткен. Аңаа тос арбандан тос эр, тос херээжен командалар киришкен.

Маргылдаа үш хүн уламчылаан. Ийи удаа утурган команда оон ыңай ойнаар эргези чок. Чидиг демиселдин түннелинде эр улустуң командазындан бирги черге «Казылган» арбаны төлөптүг болуп, шилчип чоруур кубокту чаалап алган. Ийиги, үшкү черлерге «Шуугур», «Шуралгак» арбаннары алгаш, диплом база өртектиг барааннар-биле шаңнатканнар. Херээжен командадан «Ак-Башты» арбаны алгаш база шилчип чоруур кубокту чаалап алган. Ийиги, үшкү черлерни «Меңги чечээ», «Аржаан» ар-

баннары алган. «Эң эки халдакчы» дээш «Малчын» арбанындан Шолбан Кечил, «Эң эки камгалакчы» дээш «Меңги чечээ» арбандан Аслан Кара-оол, «Эң биче ойнакчы» дээш Чайзат Демчик, «Эң эки аарыкчы» дээш Дурген-оол Донгак, «Эң эки спортчу өгбүл» дээш Нина, Сергей Донгактар шаңнадып, акша шаңналдарын алганнар.

Арбан бүрүзүндө деткикчилер арбын болган. Шаңналдары Төлээлекчилер хуралының даргазы Ю.Д. Доскаар база арбан даргалары тывыскаан. Бо оюннуң түннелинде чайын Президентиниң кубогу дээш болур маргылдаага киржир командалар илерээн. Чаңгыс Мугур-Аксы суурдан 18 команда ойнап турарын көөрге, өөрүнчүг чорду.

Александр ДОНГАК.

Мугур-Аксы суур.

Кызыл хоорайда пассажирлер аргыштырып чоруп турар «Газель» деп маркалыг бичежек маршрут автобустарының контролерларына хамаарыштыр мындыг чүүлду бижир-дир мен. Мону номчааш, культуразы бедип, арыг-силеге өөренир боор деп бодай-дыр мен.

Чамдык кондукторлар пассажирлерге-даа, акша-төгерикке-даа, ал-боттарына-даа хамаарылгазы дыка арыг-силег эвестир. Санажыры-биле дыка чаа, арыг-силег, дырышак эвес кылдыр эдилеп чоруурувус саазын акшаны сунарынга, кондуктор дыка дүрген хылырадыр, дырыштыр-дүрүштүр ушта соп алгаш, хирлиг кара барбазынче кирип каап аар. Оон чаа тудуш акшаның артына кондукторнуң дырыштыр, хирлендир тудуп каапкан акшаларын алыр апаар сен. Акша-төгерикке ындыг хамаарылга

Чагаалар аразында

АКШАНЫ КАМНЫГ АП ЧОРУҢАР

● Ол — анаа саазын эвес-тир ●

кижиниң сагыжына аңчыг бодалдар кириер.

Бис акша-авысты акша хавына сыйкапайн, аяныг, чараш кылдыр суп аар болгай бис. Сыгыг чок, арыг акшалар-биле санажырга, эптиг-даа. Садыгжылар-даа, банк ажилдакчылары-даа акшаларны чурумнуг суп турарлар. Кондукторларны черле канчап чурумга өөредирил? Акшага кам-хайыра чок, оларны анаа саазын деп бодаарлар ирги бе? Та чүге акша сугарына эптиг сумкалыг болбас чүве ийик, акшаны таптыг суп аар аан. Чоокта чаа № 30 автобуска олуруптум. Кондуктор тыва оолче тудуш, чаа 50 рубль сундум. Оол ону бичиледир дүре туткаш,

бичии сумказынче дыгый кири суп алды. Оон меңээ дөрт аңгы кылдыр бичиледир сып каан 10-10-нуң акшаларын берди. Оларны чаңгыстап эде-хере туткулааш, акшам хавынче сукулап алдым. Оон ыңай чамдык «Газельдерниң» сандайлары, көжегелери хирлиг, артында соок, соңгалары хыраалыг, кыжын болза кайда келгенин кижиниң билер алыры берге. Доктаам бүрүзүн кондукторлар ыткыр чарлап чоруур болза эки.

Хүндүлүг кондукторлар! Арыг-силег бооп, акша-төгерики хүндүлөп көрүңер! Эптиг сумкаларга акшаларыңарны сыйкапайн, эптиг, чараш кылдыр суп ап көрүңер. Ынчан силерге олар хөй кээр. Лора КУУЛАР.

ДААРТА апрельдин 1 — оюн-баштак, каткы-хөгүнүн хүнү

ЧАЗЫН ЧҮГЕ ЫНДЫГ ИРГИ?

Часкы бойдус дүлгээзинниг,
Чараш өңнер чөлээштелир,
Хүннүн чырык херелдери
Хүлүмзүрүп карак базар.

Күжүр боттун дыжы чидер,
Күзелдерин талыя бээр.
Уярааштын удуй бээр сен,
Уруг эжиң дүшке кирер.

Часыг салгын, сырын келгеш,
Чаагың суйбал эргеленир.
Кайда-чүдө эжиң сактып,
Кара баарың халаш кынныр.

Чазын чүгө ындыг ирги:
Сагыш-сеткил хайнып, дойлуп,
Болур-болбас бодалдарга
Болганнажок алзыптар аан.

БОЙДУС БАЗА СОНУУРГАК ИЙИН...

Ыржым дүне даамчырааш,
Ында-мында үнүн алчып,
Ындыналдыр аяннажып,
Ыттар оожум улужа-дыр.

Айыраңнаан сылдыстар-даа,
Айдың ай-даа эскерип каан.

Дүнеки дээр ээлери
Түмөн сылдыс чырып үнүп,
Четчележип, медээлежип,
Чергелештир кыйгыржы-дыр.

Эргеленип кыпкан оду
Эриин ажыр өөскүп турда,
Элдепсинген сылдыстар-ла
Эгенгензиг чивеңнешкен.

Карагының хааны болган
Кайгамчык ай харап келгеш,
Чүдөн чүү тур дээр ышкаш,
Чүк санай бараадап-тыр.

Буруу болду дээр ышкаш,
Бурут келгеш шыварга-даа,
Ыят чок ай кеденгирлеп,
Ылым-чылым кайгап орган.

Борбак хадын баарында
Болчаг кылган оол, кысты

Эмин эрттир эрес чаңныг,
Эскериичел кыстар ышкаш,
Бодамчалыг, сарыылдыг бол,
Бойдус база сонуургак ийин...
Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

СЕТКИЛИМДЕН ЧАРАШСЫНДЫМ

Хоюг, чымчак чирибейлериң
Холум-биле тудуп, суйбал,
Эргимини чассыткан дег,
Ээй тырткаш, чыттал тур мен.

Чүгө мындыг эргимил аан?

Кышкы сооктан ушта чүткээш,
Кымче мынчаар далаштын аа?
Чүг дег чымчак сыргаларың

Сенче көрүп, сени кайгап,
Сеткилимден чарашсындым.
Мөндүң-мөндүң чирибейлериң
Мөңгө-ле турган болза!
Алдын-кыс САРЫГЛАР.
Кызыл.

ЧАС-ДАА КЕЛДИ

Даштын чылып, солун
Час-даа келди.
Дошкун соокта черни шуглаан
хар-даа,
Дораан эрип, шулурткайдыр
дагжап,
Дамырак бооп ага берди, чаражың!
Кудумчуда ыяштарның будуун
долдур
Куштар хонуп, мыжырткайдыр
эди,
Хүннүн чылыг херелинге таалап,

Күзелдерин ытчып турган дег-дир.
Аай-дедир шуужуп эрткен чоннун
Шырай-арны өөрүшкү долган.
Аян кирип, кеттингени безин
Чырык, өңгүр, чайынналган чараш.

Чазын ындыг, амыдырал дойлуп,
Сагыш-хөөннер бойдус ышкаш
чагып,
Шупту чүве одунган дег, дирлип,
Чурттаканчы, шынап, киткеп
келир.
Байыр-Белек НУРЗАТ.

ДАЛАШПА ДААН

Чоруун бүдүп чогаан-даа бол,
Чоруунче далашпа даан.
Сарыг шайны аартавышаан,
Сагыш хандыр хөөрежили.

Ырап чораан өөр чоктап,
Ыглажып-даа оргай-ла бис.

Кадай ынчаш чедип
келгеш,
Каш акша хайырлаза,
Орус суксун садып алгаш,
Ону база ишкей-ле бис.

Эзирээштиң үнүпсүңзе,
Эжим сени тыппазымза,
Сергедир чер шагдалары
Сени эки хондургай аан.

Ынчан харын хөглүг болуп,
Ырлажып-даа болгай-ла бис.

Оон сени үндүргештиң,
Орук өрттөн база бээр мен.
Аалыңче чиик, чагай
Аъткараар мен шүңме, бажа.
Сергей ШААЛЫ.
Кызыл.

БОРА-ХӨКПЕШ БИЛЕ ХЕК

Бора-Хөкпеш суглуг, чемниг черге
Борбак бажың тудуп алгаш, көжүп келген.
Кожазында ырак эвес чоон дытта
Хопчу кыс Хек хайгаарап каап көрүп орган.

Эртенинде Хөкпештерге Хек келгеш,
Эзим-арга чаңгыландыр мактай берген:
«Оолдарың хөйүн ала, күжүр дунмам,
Орлан-эрес чараштарын көрбес сен бе?»

Чаңгыс черге кады чурттап, өңүктөжип,
Чаштарыңны азыражып, карактажып,
Өпей ырым, хоюг үнүм таалап дыңнап,
Өскүлөп кээр, амыраар сен» дээр иргин.

Кадыы кошкак Бора-Хөкпеш ону дыңнааш,
Каттыргылап, ажы-төлүн чагып чыткан:
«Аарыг-халап соо кара, канчап билер,
Араңардан чарлып чоруур үем келир.

Боттарыңар Хекке черле бүзүрөвейн,
Бодамчалыг, кичээнгеилги чурттаңар» дээр.
Кышкы дүне хөлүгүр ай көрүп турда,
Кырган Хөкпеш «кызыл-дустал» чоруй барган.

Бора-Хөкпеш өлүрүнүн мурнунда-ла
Бодап чор деп арттырып каан чагы-дыр деп,
Ат салган, таңма баскан саазынны
Аныяк Хек шииткекчиже суна каапкан.

Арга черде Хөкпештерниң бажыңын,
Айда алыр уругларның акшаларын
Авыастыг, чашпаа Хекке бээр кылдыр
Ажык судка шиитпирни хүлээп алкан.

**Каражага, когаралга таварышкаш,
Кара чаштан өскүс арткан ажы-төлдүң
Азыракчы илери болуксаарлар
Аравыста ийи-чаңгыс эвес деп бил.**

Виктор ДАНДАР.

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС...

МОНГАЛЬБИИ БИЛЕ
«АЛДЫН» БАЛЫК

Бир катап Монгальбии артист
хөй-ле бодалдарга алзыпкан, баш
ышкан хем эриинде балыктап
турган. Хенертен хамык чүк
чүдүрүлген, кайызын канчаар
шиитпирлээр аайын тыппайн орган
кижи ышкажыл. Хенертен четки-
зинге алдын балык туттунуп кээп-
тир. Амыраан артист алгырыпкан:
«Алдын балык!» Ам-на хамык
чүгүм адырлып, күзелдерим
боттангыры ол-дур, аас-кежик-
тиимни дээр бодалдар ооң бажың-
га шывараш кырган.

Алгырыпкан дораан алдын
балыын артист сегирип алган.
Оозу шаг чо-ок чугааланган:

— Халап болганың ол, дүрген
мени салыып! Алдын балык деп
бодай бердиң бе? Чо-ок! Эт аарый
бергеш, саргарып калганым ол-
дур ийин... Чыпшына берзе кан-
чаар сен?!

Монгальбии балыын оскунуп-
кан. Оозу кудуруу бырлаш дээр

соонда, хемче дүлнү берген. А
артист ол-ла черинге олура
дүшкен.

ЫНАКШЫЛ ЫРЫЗЫ

Тыва радионун дамчытканы
хөгжүмнүг байырын дыңнап оруп-
оруп, Кара-Кат Очурович театр-
ның аныяк артизи Оолак Ондарга
чугаалап-тыр:

— Тыва композиторлар ынак-
шыл дугайында дыка-ла чараш
ырлар бижээр аа, кижилер даа
ханмас, дыңнап-даа ханмас...
— Ынакшыл дугайында би-
жиир үш композитор бар деп бо-
даар мен: бирээде, Альберт
Хомушку, ийде, Елена Иомужал,
үште — Олег Сарыглар — деп,
Оолак чүү-даа болбаан дег таваар
харыылап-тыр.

Минута хиреде Ооржак ыт
чок оруп-оруп, тура халаан дээр
чораан, Оолакты та канчапты
ыйнаан, дыңналбастады ийин ооң
ырлары...

АЖЫРБАС-АЖЫРБАС...

Тываның бирги Президентиниң
кубогу дээр хөл бөмбүүнге
бешки республика чергелиг мар-
гылдаа болуп турган. Олимпийжи
оюннар курлавыры (кысказы-
биле Кызыл-2) дээр хоорайның
профтехучилищелериниң сур-
гуулдарының командазы биле
Кызыл кожууннун командазы
түннел оюнда ойнап турган. Үр
болбаанда-ла сан 20:0 апарган
болгаш Кызыл кожууннун «аары-
чылары» амырап-чайырап алгыр-
ып пат-ла турган. Хоочун хол
бөмбүкчүзү, ПТУ башкызы утту-
руп турган команданың тренерин-
ге маңнап келгеш, хорадап
алгырган:

— Бо улuzuң канчаар ойнап
турары ол чүвөл аа?!

— Ажырбас-ажырбас, чаа-ла
беш минута эртип тур ышкажыл —
деп, тренер дүш чок харыылаан.
Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ҮГҮ БИЛЕ ХАРТЫГА

Хартыга мээр кашпагайым
Хачыланган чалгынымда,
Харын сээр-не сөспүргейиң
Караңгы дүн манаарында...

Үгү:

Чаш-ла хаактар хаттан кортук
Сагланайнып туру-ла бе?
Чажынайдан аш-ла чүве
Чалчырткайнып олур-ла бе?

Хартыга-даа ол орта хорадай

хона бергеш, Үгүнү алагадап-ла
дүжүрген. Оозу база тутчуп-ла
үнгөн, чүгле чүглер бурулаар.
чалгыннар салдыражыр. Үгү биле
Хартыганың дүктери хат-салгын
аайы-биле оңгаар-дескээр ужулуп
турар мындыг бооп-тур оо! Оон
эзелээш-ле Үгү биле Хартыга бот-
боттарың көрүшпес, ийи башка
чоруур болу берген чүве-дир.
Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Чадаана.

БОЙДУСКА КЭЭРГЕЛ ХЕРЕК

дан эккелген чүгүндөн «кылаң-
караларның» бирээзин ужулгаш,
баштайгы олчаны «чүп», үш
дашканы долгандырып четтигип-
кенер. Эжишкилерниң эзенгизи
дыңзып, каткы-хөглүг чугаа-соот
Кара-Хөлдүн кыдыында эзимниң
хатка дагжаан уран аялгаларыңга
улажы берген.

— Кара-кара кадыргыларны
дүлүп турда, өөрөнгөн акыңар
боор мен — деп, Багай-оол аптара
дег делгем хөрөөн чайгылаан.
Туруп келгеш, балыктарны хумун-
га долдур каггаш, ишти-хырнын-
даа ужулбайн, казырыын-даа
аштавайн, пашта хайнып турган
изиг сугже урупкан. Балыктар
чаңгыс черге турупкаш, өөз
агарып, карактары агара берген.
Хенертен кортканыңдан Багай-
оолдун ээриин безин сергей бер-
ген. Эштери ону кайын эскерер.

Хөглээшкин уламчылавышаан...

Эртенинде «бажының аары-
ры» кедереп турда-ла, Багай-оол
холпактанып, хөлче хемелиг
балыктап кирипкен. Четкизин
сугже кирип окупкаш, амдажаан
боду ужулган-на, куруг! Үзер
буганың ажынып, хорадап, бус-
тааны дег, дааш-шимээниң, шу-
гулдаан чалгыг келген соонда,
хемези чайылгаш, Багай-оолду
«мөөп» каапкан. Аас-кежик болуп,
эштери көрүп кааш, аргамчы
октап тургаш, сугга дүшкен өрге
дег, идик-хөви өл, шаг-шинээ төн-
ген эжин сугдан уштуп алганнар.

Бойдустун байлаанга кээргел
чок болуп, балыктарны хөйүн
өлүргениңден Багай-оол амы-
тыныңдан чарлыр часканы ол-дур.
Көк-оол САЛЧАК.
Тээли.

ДҮШКЕ-ДҮЛГЕ
КИРИП ЧОРУ...

— Ок, ок даадым, сен сен бе?
Эскербээр кижилер мен, артында-ла
белиңней кааптым. Оо, эр чүвени!
Чааскаан чалгаарап олурдум. Бо
эрткен-дүшкен чонну чеже кай-
гаар. Чүнү хөдөлдирип тур сен, че?
Театрда солун чүү тур? Хөөрөп
көрөм, оглум?

— Солун чүүлдер хөй, Максим
Мөңгөжикович. Чаа сезонну «Лир
хаан»-биле ажыттывыс. Чон улуг
сонургал-биле хүлээп алды.
Ында Глостер дээр байның ролюн
ойнадым. Критик Мария Хадаханэ
«Нарын» рольду Монгуш Дыртык
эки ойнаан» деп бижээр болду.
Оон ыңай дакпыр-дакпыр байыр-
лалда хоорайывыстың арын-
шырайы улам чаарттынып, өң
кирген-дир ийин, Мөңгөжикович.
Четтинишкен аныяктарны көөргө,
чараштарын! Мен силерниң
чаныңар-биле эрткен санымда-ла
кады кожууннар кезип, гастроль-
дап чораанывысты сактып келир
мен. Хам-оолду ойнаар сен дээр,
канчаар дүңгүр тударын, алганы-
рын айтып берип турганыңар
караамга көстүп келир. Ол хөвээр
хамнар ролю ойнаар апарган мен.

Делегейниң түрк дылдыг чонна-
рының фестивалыңга театрывыс
улуг чедишкениң болду. Аңаа
Гран-при алдывыс.

— О, эр хейлер!

— Силерниң дириг-чуруунар
«Дерсу Узала» янзы-бүрү сөөк
чоннун сеткил-сагыжын көдүрүп
чоруур. А мээр чуруктарым кайда
деп бодаар силер, Мөңгөжикович.
«Туганлык» дээр түрк дылдыг
чоннарның сеткүүлүндө бо-ла
сээр чанында оорарым ышкаш
кылдыр үндүрүп каан де.

...Максим Мөңгөжикович мээр
эктимге холун салгаш: «Эки-дир,
оглум, кончуг эки-дир. Мээр
соомда тыва чонуңарны, төрөөн
черинерниң ат-алдарын улам-на
көдүрүп, алдаржыдып чоруур-
дур силер. Эр хейлер!» диди.

«Найырал» кинотеатрының
кырында чурукта өгбө-биле
хөөрежип оор кылдыр дүжей
берип-тир мен...

КАРАКТАР

Чоокта чаа сес айда чүве,
телефонум алгыра берди. Екате-
рина Седип-ооловна Кенденбил
долгап келген болду: «Эки, оглум
Дыртык. Кундустуг аржааны

барыксап тур мен. Мени Слава
оглум-биле кады чедирип көрүң-
рем» дидир. Идик-хөвим дүрген-
не кеттинипкеш, маңнап чеде
бердим. Иешкилер четтинчип
алган чаданы куду оожум бадып
орлар. Угбайны көрүп кааш, чү-
рээр чымырт кынды. Чадага ил-
дирти аарак баспышаан, өрү
көрүп алган бадып олу. Дүрген-
не ооң солагай талакы колдуундан
чедипкеш, иелээр дашкаар үндү-
рүп келдивис. Машинаның баа-
рында олутка олуртуп кадывыс.
Угбай менче-даа көрүнмейн, база-
ла өрү көрүп алган: «Эки тур силер
бе, Дыртычок?» деп чассыда
аарак айтырды. «Эки тур бис,
угбам. Шекспирниң «Лир хаанын»
белеткеп тур бис» дидим. «Эки-
дир, эки ажылдаңар, оолдарым.
Мээр карактарым баксырал калган
болбас ийикпе» дээр менче углай
мээр барым-чогу-даа билдинмес
ышкаш кылдыр көрдү. Муңгараа-
нымны чүү дээр! Улуг хоочунна-
рывыс караа согуаргаш, кандыг
байдалдарга таваржып турганын
сактып келдим...

Дыртык МОНГУШ,
артист.

КӨРҮКЧҮЛЕРНИ В.КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ ЧАЛАП ТУР

Тываның хөгжүм-шии театры
РФ-тиң Театр ажилдакчыларының эвилелиниң Тывада салбыры

Апрель 1-де 18 шакта

КАТТЫРЫНЧЫГ БОЛГАШ ОЮН-БАШТАК КӨРГҮЗҮГЛЕР, УРАН НОМЧУЛГАЛАР, ЫРЫЛАР МӨӨРЕЙИ

ТР-ниң алдарлыг артизи Владимир
МОНГАЛЬБИИНИҢ 85 харлаанынга
тураскааткан

Киржикчилери: хөгжүм-шии театрының
артистери.

Өртээ — 100 рубль. Билеттерни хөгжүм-шии
театрының кассазында садып турар. Тел.: 1-11-41.

Тываның хөгжүм-шии театры
“Дерсу-Узала” аттыг фонд

Апрель 2-де 17 шакта

“ДАГАА БЕ, ЧУУРГА БЕ?..”

ДЕП ОЮН-БАШТАК КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАП ТУР

Өртээ — 100 рубль. Билеттерни хөгжүм-шии театрының кассазында садып турар. Тел.: 1-11-41.

Партияларда болгаш шимчээшкннерде

“ТИИЛЕЛГЕНИҢ ВАЛЬЗЫ” КЕЖЭЭ

“Чаңгыс демниг Россия” политиктиг партияның Тывада девискээр салбыры Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга белеткел-биле холбаштыр дайын киржикчи херээженнер-биле “Тиилелгени вальзы” деп тураскаал кежээзин организастан. Ону Тываның күрүне университетиниң төөгү факультетиниң студентилери эрттирген.

Тураскаал кежээзиниң киржикчилери Төрзэн чуртунуң хамаарышпас чоруун камгала дээш дайын чылдарында немец эжелекчилерге удур дайылдажып тургаш, кандыг бергелерге таваржып чораанын чыылганнарга чугаалап бергенер. Тыва чурттуг Капитолина Королева харын улгаттырып алгаш, он чеди харлыында дайынче чорупкан. Дайын-

чы өөредилгени ол эрткеш, артиллерия расчедунуң хараалдакчызы болу берген, ол даалгазын ак сеткилдиг күүседип, хөй санныг дайынны чок кылган. Оң эресидим чоруун үнелеп көргөш, хөй санныг орден, медалдар-биле шаңнаан. Дайын доостурга, төрзэн Тывазынче эеп келген, тайбың чылдарда оң социал экономиказын хөгжүдөр херекке биче эвес

күш-ажылчы үлүүн кириген. Кежээге тыва улустуң ырызын ол ырлай бээр, чыылганнар таалап дыннаан. Валентина Спирина Абакан хоорайдан фронтуже санитаркалап чорупкаш, Берлин чедир бодунуң хүлээлгезин күүседип, хөй санныг солдаттарның амы-тынын камгалап алган. Дайын соонда Тывага чедип келгеш, саңхөө ажилдакчызының мергежиллинге өөренип алган, өг-бүлелиг, уруг-дарыгы болуп, аас-кежиктиг чурттай берген.

Партияның Тывада девискээр салбырының политчөөүлелиниң секретары Зоя Доржу тураскаал кежээзинге киржип чедип келгенерге, оларның нүүрүндө бүгү дайын киржикчилеринге өөрүп четтиргенин илереткеш, Тиилелгени чедип алырынга улуг үлүүн киригенерге быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежикти күззэн. Партияның Тывада девискээр салбыры тургустунган хүннеринден бээр дайынның хоочуннары-биле быжыг харылзааны тургусканын, партияның аныяк кежигүннери дайын киржикчилеринге шеф дузазын чедирип турарын ол чугаалаан.

Кежээниң киржикчилериниң дилээ-биле дайын чылдарының вальстарының аялгалары дыка үр чаңгыланып турган.

Альберт ХОМУШКУ.

ЧУРУКТА: кежээниң киржикчилери хүндүлүг хоочуннар.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң сугга камгалал эргелели

СУГГА АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК ДЭЭШ

Амгы үеде республиканың девискээринде агаарның температуразы көдүрлүп, чылып келгенинден хемнерниң, хөлдөрнүң дожунуң кылыны чугалап, эрип эгелээнинден тус-тус черлерге онза байдалдар тургустунуп болур айыыл бар.

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң сугга камгалал эргелелиниң камгалакчыларының чорутканы патруль-хайгаарал ажилдарының түнелинде илере-реттингени болза: Кызыл хоорайның девискээринге хамааржыр, Улуг-Хем эрииниң кыдыынга Кызыл хоорайның чурттакчыларының болгаш аалчыларының чыгылы көвүдзэн. Ылаңгыя кижилер бөлүк-бөлүү-биле хем эринге кээп турар.

Харын-даа чуга дош кырынче үнүп, дош оюлгаш, хемге когараан кижилерниң таварылгалары бар болгай. Оортан чогуур түнелди үндүрер апаар. Ылаңгыя элээди урулгарның хем кыдыында көвүдзэни каракка көскү.

Кызыл хоорайның чурттакчы чону кыш дургузунда Улуг-Хемниң оң-солагай талаларынче дош кыры-биле чадап чоруур копка оруктарын ажыглаарын бо хүн-

ге чедир соксатпаан.

Эрткен чылдарда хамаатыларның кичээнге чогундан дош адаанче ойлуп-дүжүп, амы-тынындан чарлып турган чижектерни чурттакчы чон херекке албайн, бодунуң амы-тынының айыыл чок чоруунуң, айыыл-халапты бодундан чайладырының хемчеглерин албайн турар. Ылаңгыя ада-иелер ажы-төлүн хайгаарал чокка Улуг-Хемниң эриинче сула салып, чорудуп турары дүвүрелди болдуруп турар. Черле ынчаш ниитизи-биле сугга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагып чоруунуң тайылбырлаары оларга артык эвес.

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң сугга камгалал эргелели республиканың чурттакчы чонундан хемнер, хөлдөр доштарының чугалаанын барым-далааш, дош кырынче үнер чоруктарын болдурбазын негеп тур.

“Эрниң эреси — 2005”

БИЧИИ БАЙЫРНЫҢ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Эрзин суурда Байыр деп бичии оол чурттап турар. Ол 2003 чылда бодунуң 5 харлаанынга тураскаадып, өскен суурунуң культура болгаш дыштанылга төвүнге “Өргүн Эрзин хемимниң өзүп олурар төлү мен” деп концертин көргүскен.

Бичии Байыры дөткөп, ооң башкылары, ада-иезиниң эш-өөрү, дөргүл-төрелдери, чоок кижилери ооң уран талантызын көрүп, ол кежээ чыгып келген. Салым-чаяанныг бичии оолдун сценаже базымы ынчаар эгелзэн. Ол бичии чажындан эгелеп хөмөй-сыгыты, ыры-хөгжүмнү дыңнап өзүп келген. Бир хар чүа ажып чорааш, ол ырлап эгелзэн.

Культура бажынының сценазынга Байыр 3 харлыында “Дагаа-жыктар” деп ырыны ырлап үнүп келген. Аңаа улуг салдарны “Хензигбей” ясли-садтың дуржулгалыг башкылары Ирина Дажыевна Балдир, Валентина Солянова Сарыгбан олар чедирген.

Байырының бирги концертинге Тываның хөмөй-сыгыт, эстрада сылдыстары—Мөңгүн-оол Ондар, Андрей Монгуш, Игорь, Айдысмаа Көшкендейлер уран талантызын база Эрзинде урулгарның уран чүүл школазының өөреникчилери: Доржаана Дүгер, Аяна Хорлуу олар Тыва чонунуң национал хөгжүм херексели—чадаганга тыва композиторларның чогаалдарын

ойнап күүсеткени көрүкчүлөрнүн сонуургалын чаалап алган.

Бодунуң концертинге бичии Байыр “Эрзин хеминиң төлү мен”, “Бора-Хөкпеш”, “Шу-шу”, “Ме-ге”, “Бүзүрелдиг ынакшыл” деп ырларны көрүкчүлерге бараалгаткан. Ол уран талантызын чонунга баараалдагырындан аңгыда, бодунуң барып турар садигинге база суму, кожуун чергелиг культура-массалыг хемчеглерге идепкейлиг киржип турар.

Бо чылдың февраль айда кожуун чергелиг 5-7 харлыг бичии оолдар аразынга болуп эрткен “Эрниң эреси” деп мөөрейге Байыр тиилзэш, республика чергелиг 6 аңгы хевирге эрткен мөөрейге 17 киржикчинин аразындан шылгараан. Төрзэн кожуунуң, чонунуң ат-алдарын алдаржыдып, Гран-при “Эрниң эреси—2005” деп хүндүткелдиг атка төлөпиг болган.

Бичии Байырының уран чүүлге сонуургалын ооң кырган-авазы, культураның, уран чүүлдүң хоочуну Алефтина Кыргысова база авазы—кожуун чагыргазының өгбүле, херээженнер болгаш аныяктар килдизиниң ажилдакчызы Ольга Васильевна Яндаалар улуг деткимчени берип чорууру өөрүчүг.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Тыва Республиканың Орук агентилели

“Кара-Хаак” кежи-биле 2005 чылдың март 24-тен эгелеп 14 километрде Кара-Хаак баар орукта Би-Хемни кежир дош кыры-биле машиналыг эртериниң хаагылы; 2005 чылдың март 28-тен эгелеп дош кыры-биле эртер дараазында кежиглерниң хаагылың дыңнадып тур:

“Дерзиг-Аксы” кежи-биле Сарыг-Сеп — Владимировка оруунуң 13 километринде кежиг; “Эйлиг-Хем” кежи-биле Эйлиг-Хем баар оруктуң 7 километринде кежиг; “Тоора-Хем” кежи-биле “Бояровка — Тоора-Хем” автомобиль оруу хагдынган дээрзин дыңнадып тур.

“АРЗЫЛАҢ КҮДЕРЕК” — садыгда

“Арзылаң Күдерек” деп романның II-ги тому чырыкче парлаттынып үнген. Ону “Деловые мелочи” садыгдан садып ап болур.

Садыгның адреси:

Кызыл хоорай,
Красноармейская
кудумчузу, 100.
Харылзажыр
телефону 5-38-93.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 10045. Чагыг 33.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б.О.А. Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзэн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалы дээш авторлар боттары харылаар.